

A 38151:11

Põllumaajandus

Autorilt

H. SEPP

**LÕUNA-EESTI PÕLLUMAJANDUSE
ARENGU SUUND 1880-NDAIS AASTAIS**

MIT EINEM REFERAT:

DIE RICHTUNG DER ENTWICKLUNG DER FELDWIRTSCHAFT IN SÜD-ESTLAND IN DEN 80-ER JAHREN DES 19. JAHRHUNDERTS

TARTU 1940

Äratrükk Eesti Teaduste Akadeemia Aastaraamatust 1 lk. 340—402

9(40)

333.5(40)(09)

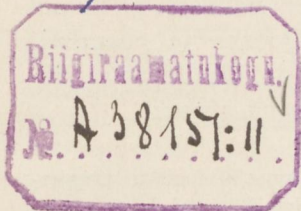
H. SEPP

LÕUNA-EESTI PÕLLUMAJANDUSE ARENGU SUUND 1880-NDAIS AASTAIS

MIT EINEM REFERAT:

DIE RICHTUNG DER ENTWICKLUNG DER FELDWIRTSCHAFT
IN SÜD-ESTLAND IN DEN 80-ER JAHREN DES
19. JAHRHUNDERTS

~~Sf. 15305~~

Rt. 1.50
Sundens.

TARTU 1940

Äratrükk Eesti Teaduste Akadeemia Aastaraamatust I lk. 340—402

Lõuna-Eesti põllumajanduse arengu suund 1880-ndais aastais.

H. S e p p.

Eesti põllumajanduslikus arengus toimus 19. sajandi teisel poolel suur murrang, mis aga ei teostunud üle maa ühesuguse intensiivsusega. Üldiselt oli areng Lõuna-Eestis hoopis intensiivsem kui Põhja-Eestis. Nagu hiljemini näeme, polnud Lõuna-Eestigi arengu pinge ega eeldusedki selleks päris ühtlased. Lõuna-Eesti lõunapoolsed osad erinevad tunduvalt Lõuna-Eesti põhjapoolsemast alast; viimane omakorda moodustab ülemineku Põhja-Eesti alale. Lõuna-Eesti kesk-, eriti läänepoolsed osad sarnanevad aga enam Põhja-Lätiga kui Põhja-Eestiga. Erinevus Lõuna-Eesti ja Põhja-Eesti vahel avaldus viljakultuuride arengu intensiivsuses ja väljasüsteemides, osalt aga tootmisvahendais, nagu härgade ja hobuste kasutamises tööloomadena jne.

Käesoleva käsitluse ülesandeks on Lõuna-Eesti põllumajanduslikku arengut jälgides peatuda esijoones ja peamiselt 1880-ndate aastate algusel, mille kohta on trükkis ilmunud rikkamalt kogutud ja statistiliselt ümbertöötatud aineist.¹

¹ Alljärgnevas on peale Lõuna-Eesti põllumajandusliku arengujoone teatava piirini jälgitud arengut ka Põhja-Läti alal, peatudes eeskätt Eesti ala naabruses asetsevatel Põhja-Läti kihelkondadel, nagu Volmari maakonnas Ruhja ja Mazsalaca, Valga maakonnas Härgmäe, Luke ja Hopa kihelkonnal. Põhja-Läti ala põllumajanduslikus arengus toimus 19. sajandi teisel poolel üldiselt samalaadne protsess nagu Lõuna-Eestis. Eriti palju ühist Lõuna-Eesti mulgimaalise arengujoonega tundub olevat Volmari ja Võnnu maakonnal. Samalaadsus ilmneb talude ostu intensiivsuses, linakasvatuses ja väljasüsteemi arengus, aga on ka teatavaid erinevusi, näit. peremeeste koos ja lahus söömisel teenijaperega.

Siin peame eeskätt silmas Liivimaa maanõunikkuude kolleegiumi poolt kogutud aimest mõisa vakumaade talude ostu, nende ja mõisamaatalude, mõisa enese majapidamiste, külvikorra, viljasüsteemide ja teiste kohta. Need andmed on Friedrich von Jung-Stilling'u poolt korraldatud ja ümbertöötatud välja antud. Säärastest von Jung-Stilling'u materjalikogudest väärib esijoones tähelepanu Materialien zur Kenntniss der livländischen Agrarverhältnisse mit besonderer Berücksichtigung der Knechts- und Tagelöhner-Bevölkerung (ilmunud Riias 1885). Kasutades neid materjale tuleb aga silmas pidada, et need hõlmavad ainult era-, mitte aga riigimõisade alasid. Loomulikult võib nende materjalide põhjal saadud pilt teiseneda, kui arvestada ka riigimõisu, eriti seal, kus riigimõisu oli rohkem ja kus oli tunduv vahe eramõisade ja riigimõisade pinnase headuses (näit. Saarde kihelkonnas). Erinevad pinnase tingimused ja võibolla osalt ka talude ostude suurem või vähem soodustamine mõisa poolt ja lõpuks ka majapidamise intensiivsus võisid mõjustada teatavate põllukultuuride nõrgemat või tugevamat harrastamist.¹

Liivimaal, s. o. Lõuna-Eestis ja Põhja-Lätis, oli 1877. a. üldse 96 riigimõisa, neist Eesti alal 60 (Viljandimaal 14, Pär-

¹ Alljärgnevas on arvestatud esijoones Lõuna-Eesti ala eramõisu. Selgituseks olgu üteldud, et 19. sajandi keskelt peale jagunes endise Liivimaa, s. o. Lõuna-Eesti ja Põhja-Läti eramõisadele kuuluv ala järgmistesse kategooriatesse: kõigepealt eramõisade maksuvaba mõisamaa ja maksukohustuslik talumaa, nn. vakumaa või vallamaa, mis oli pikema aja jooksul olnud talupoegade, kogukondade jne. kasutamises. Edasi eraldati Liivimaa 1849. a. agraarseadusega talumaast (vakumaast) mõisade otseesse kasutusse üks osa kvoodi nime all; see maa oli maksukohustuslik ja kandis ka nime maksukohustuslik mõisamaa. Talumajapidamisi leidis nii maksuvabal mõisamaal, maksukohustuslikul talumaal (vakumaal) kui ka maksukohustuslikul mõisamaal (kvoodil). 19. sajandi teisel poolel leidis moonakakohti, moonakamaju, metsavahi-kohti ja teisi mõisaga suuremas sõltuvuses olevaid majapidamisi nii maksuvabal mõisamaal kui ka kvoodil. Peale selle oli mõlemal mainitud aladel majapidamisi, mida majandati mõisa enese poolt; peamõisad asusid muidugi maksuvabal mõisamaal, kus peale peamõisade oli veel karjamõisu. Riigimõisades puudus kvoot; riigimõisade ala jagunes mõisamaaks ja talumaaks (vakumaaks).

numaal 20, Tartumaal 19 ja Võrumaal ainult 7). Riigimõisade ala suurus ja kultuurpinnase jaotus tiinudes oli järgmine:

Lõuna-Eesti alal:

	Aia- ja põllu- maad	Heina- maad	Ale- ja karja- maad	Kokku
Viljandimaal	16.068	16.778	25.368	58.214
Pärnumaal	21.235	20.471	23.624	65.330
Võrumaal	7.000	4.658	18.125	29.783
Tartumaal	15.566	12.415	18.145	46.126

Põhja-Läti alal:

Valga maakonnas	5.029	2.855	4.158	12.042
Võnnu „	7.164	7.014	12.438	26.616
Volmari „	2.582	2.662	4.361	9.605
Riia „	3.727	2.133	1.854	7.714 ¹

Nagu neist andmeist nähtub, oli kultuurala kogupinnaselt kui ka põllu suuruselt riigimõisu kõige enam Pärnu- ja Viljandimaal, mistõttu nad seal omasidki suuremat osatähtsust.

Riigimõisades oli mõisa enese kasutuses (tiinudes):

Lõuna-Eesti alal:

	Aia- ja põllumaad	Heinamaad	Ale- ja karjamaad	Kokku
Viljandimaal	2.582	1.672	3.289	7.543
Pärnumaal	8.661	2.916	2.947	14.524
Võrumaal	1.251	553	1.267	3.071
Tartumaal	3.909	1.304	2.134	7.347

Põhja-Läti alal:

	Aia- ja põllumaad	Heinamaad	Ale- ja karjamaad	Kokku
Valga maakonnas	1.098	266	381	1.745
Võnnu „	2.528	699	1.245	4.472
Volmari „	1.184	591	1.097	2.872
Riia „	2.126	798	553	3.477

¹ Friedrich von Jung-Stilling Ein Beitrag zur livländischen Agrarstatistik (Riga 1881) 4, 17.

Riigimõisade vakumaal oli (tiinudes):

Lõuna-Eesti alal:

	Aia- ja põllumaad	Heinamaad	Ale- ja karjamaad	Kokku
Viljandimaal	13.486	15.106	22.079	50.671
Pärnumaal	12.574	17.555	20.677	50.806
Võrumaal	5.749	4.105	16.858	26.712
Tartumaal	11.657	11.111	16.011	38.779

Põhja-Läti alal:

	Aia- ja põllumaad	Heinamaad	Ale- ja karjamaad	Kokku
Valga maakonnas	3.931	2.589	3.777	10.297
Võnnu „	4.636	6.315	11.193	22.144
Volmari „	1.398	2.071	3.264	6.733
Riia „	1.601	1.335	1.301	4.237 ¹

Neist andmeist selgub, et Lõuna-Eesti riigimõisade kultuurialast oli kaugelt suurem osa talustatud; Põhja-Läti alal polnud riigimõisade talustatud ala protsent nii suur kui Lõuna-Eestis.

Viljandimaal moodustas riigimõisade põlis-põlluala veidi üle $\frac{1}{5}$ (kaasa arvatud ka Helme) maakonna kogu põllualast, riigimõisade talumaa (vakumaa) aga alla $\frac{1}{3}$ maakonna talumaa (vakumaa) põllualast.

Pärnumaal oli riigimõisade põlluala osatähtsus veelgi suurem. Riigimõisade kogu põlluala oli üle $\frac{1}{3}$ maakonna kogu põllualast, riigi talumaa (vakumaa) oma $\frac{6}{13}$ maakonna talumaast (vakumaast).

Võrumaal moodustas riigimõisade põlluala vähem kui $\frac{1}{10}$ maakonna põllualast ja riigimõisade talumaa (vakumaa) oma umbes $\frac{1}{7}$ maakonna talumaast (vakumaast).

Tartumaal oli riigimõisade põlluala umbes $\frac{1}{9}$ kogu maakonna kogu põllualast ja talumaa (vakumaa) oma $\frac{1}{6}$ maakonna kogu talumaa (vakumaa) põllualast.

Riigimõisade ala oli eriti ulatuslik Viljandimaal Tarvastus ja Suure-Jaanis, Pärnumaal Saardes, Toris ja Pärnu-Jaagupis.

¹ Jung-Stilling l. c. 4, 17—18.

Järelikult muutub pilt mõne kihelkonna kohta, kui arvestame peale eramõisade ka riigimõisu, — käivad ju Jung-Stilling'u andmed ainult eramõisade kohta. Paljude kihelkondade kohta jääb aga üldpilt enam-vähem samasuguseks, eriti siis, kui maapinna omadused ja talude suurus on samasugused nii riigi- kui eramõisades, mistõttu polnud takistusi põllukultuuride enam-vähem ühtlaseks arendamiseks siin kui ka seal.

Ankeedi teel 1881./83. a. kohta saadud andmed sisaldavad teateid ainult ühe momendi kohta põllumajanduslikus arengus, ei anna aga ülevaadet arengu järkjärgulisest protsessist. Kuid need andmed fikseerivad siiski olukorra 1880-ndate aastate alul, mil Lõuna-Eesti ja Põhja-Läti põllumajanduslik areng oli, võrreldes eelmise ajaga, suure hüppe edasi teinud. Eramõisade talumaa (vakumaa) oli emantsipeerumas mõisavõimust, viljade järguskord ja põllukultuurid olid tugevasti muutumas, olles lähemal tulevikule kui minevikule.¹

Meile on üldiselt juba teada, et talu Lõuna-Eestis on kultuur- ja osalt mittekultuurialalt sageli suurem kui Põhja-Eestis, kaasa arvamata Virumaa (osalt ka Lääne- ja Järvamaa), mistõttu tekkis siin ka teissuguseid majandusliku arengu eeldusi, tingimusi ja ka majandamisviise kui Põhja-Eestis. Osalt olid lahkumineku põhjuseks ka pinnase omadused. Majanduslik areng ja tihe asustus on üldiselt vanem Lõuna-Eesti Kõrg-Eesti osades, eriti seal, kus on parem pinnas. Ka oli üksiktalu seos külakonnaga Lõuna-Eestis lödvem kui Põhja-Eestis; õige tunduv oli see juba 19. sajandi viimaseil aastakümneil. Taluindividualism arenes kiirematempoliselt Lõuna-Eesti lõuna- ja

¹ Edaspidi arvestagem Lõuna-Eesti maakondi säärases maa-alalises suuruses ja koosseisus, nagu nad siis tõeliselt olemas olid: puudus Eesti kihelkondadest koosnev Valgamaa; Helme kuulus Viljandimaale, Hargla ja Karula kuulusid Võrumaa ja Sangaste Tartumaa külge. Üks põhjustest, miks maakondi pole võetud säärases kihelkondade koostises ning kujul, nagu need nüüd olemas, on see, et nii võimaldub kasutada Jung-Stilling'u (keskmisi) kokkuvõtteid maakonniti. Ka ei peegelda praegunegi maakonna-jaotus, nagu toleaeagnegi, tootmise erinevusi, sest samasuguse tootmisviisi-tasemega kihelkondi võib olla mitmes maakonnas, kuna nad aga samas maakonnas võivad erineda.

lääneosades. Neid jooni oli üsna oluliselt just selles osas Lõuna-Eestist, mida tunneme ärkusaja võimsa keskusena, nn. Mulgimaana. Maa-alaliselt ei kattu see ühegi Lõuna-Eesti maakonna piiridega, kuigi suhteliselt kõige enam Mulgimaa kihelkondi hõlmas Viljandimaa. Nagu hiljemini näeme, esinevad seal majanduslikult tugevasti mulgimaaliste kihelkondadena Paistu, Tarvastu, Viljandi ja Helme kihelkond, osalt ka Kõpu ja Suure-Jaani, väiksemal määral Pelistvere ja Põltsamaa. Mulgimaalist ei tundu aga Kolga-Jaanis. Hoopis enam mulgimaalist kui Põhja-Viljandimaal leiame tol ajal Kagu-Pärnumaal Hallistes ja Karksis. Eriti mulgimaaline on Halliste. Majandusliku arengu seisukohast kannab mulgimaalist ilmet osalt Vändragi. Tartumaal meenutavad arengult Mulgimaad kõige enam paremapinnalised alad Rõngu, Rannu ja Puhja, osalt Tartu-Maarja ja Võrumaal Karula ja Urvaste. On siiski teatav vahe tollaegse Viljandi- ja Pärnumaa tõsimulgimaaliste kihelkondade vahel ühelt poolt ja Mulgimaaga sarnanevate kihelkondade vahel Tartumaal teiselt poolt. Kuna Paistu, Tarvastu, Viljandi, Halliste, Karksi ja Helme kihelkond arenesid spontaanselt oma rahvastiku sisejõu kohaselt; olgugi et siingi toimus rahvastiku siirdumist ühest kihelkonnast teise, seletub Rõngu, Puhja, Rannu jne. majandusliku arengu intensiivsus 1880-ndate aastateni osalt üsna tugevasti mulgimaalise rahvastiku sisserändega. Mulgid siirdusid ülerahvastuse tõttu kodukihelkondadest Tartumaa kihelkondadesse juba läinud sajandi keskel; nii asuti Rõngu, Randu, Puhja, Otepääle jne. Mulke valgus Hallistest ka Saarde kihelkonda Talli valda. Viljandimaaltki on siirdunud palju mulke Suure-Jaanist ja Kõpust Kilingisse ja Pati valda.

Kuigi Mulgimaa suurt majanduslikku tõusu asetatakse tavaliselt aastakümneisse, mis järgnesid teoorjusest vabastamisele ja milles saavutati teatud kõrgpunkt 1880-ndais aastais, näivad siiski mitmed sümptomaatilised mulgimaalised arengujooned Kesk- ja Lõuna-Viljandimaal ning Pärnumaal ulatuvat juba eelmisse ajastusse. Osalt olid selle põhjuseks muidugi pinnase omadused. Teame seda, et asustus ning jõukus oli siin suur juba muistse iseseisvuse ajal. Ja ka hiljemini, kui Eesti

ala kuulus võõraste võimude alla, täitus Lõuna-Viljandimaa peale kurnavaid ja laastavaid sõdu kiiresti lisarahvastikuga teistest maakondadest. Üsna tähtsaks teguriks kujunes 19. saj. keskel ja teisel poolel ka Pärnu sadama lähedus, mis oluliselt kaasa aitas turu- ja rahamajandusele üleminekuks.

Majanduslikult tootmiselt hakkas Viljandimaa avaldama ärkusaegseid sümptome 19. sajandi esimesel poolel, eriti sajandi keskel, kui siin oli tugevasti arenenud linakasvatus, mille tõenduseks on muuhulgas Pärnu lina-väljaveo tõus 1860-ndais aastais. Suur hulk Pärnu kaudu väljaveetavast Eesti ala linast tuli muidugi Mulgimaalt. Lina aga oli just see, mis etendas 19. sajandi teisel poolel Mulgimaa, osalt terve Lõuna-Eesti majanduslikus arengus õige suurt osa. Oma ilmelt erines lina-kultuur rukki-, odra- ja kaerakultuurist sellega, et ta polnud taludes eeskätt tarbimis-, vaid peaaesjaliselt turustamistoode. Linakasvatuse areng soodustas aga õige tugevasti rahamajandusele üleminekut, talude iseseisvustumist mõisa võimust ja psühholoogiliselt mulgimaalaslikku taluindividualismi arengut.

Viljandimaa rahvastiku arvulises juurdekasvus on 19. sajandi keskel märgatud juba seda sümptomaatset joont, mis ilmneb seal ka hiljemini, ja nimelt: võrreldes teiste maakondadega on seal märgatav suhteliselt väiksem sündimus ning suremus, aga ühes sellega ka väiksem rahvastiku arvuline iive.

Jung-Stillिंग'u andmeil oli Viljandimaal (kaasa arvatud Helme, Halliste ja Karksi) ajavahemikus 1847.—54. a. maarahvastikku keskmiselt 106.040 hinge ja 1859.—62. a. keskmiselt 109.410 hinge. Pärnumaal oli samades ajavahemikkudes 50.210 resp. 58.771 hinge, Tartumaal 121.015 resp. 133.681 hinge ja Võrumaal 65.031 resp. 72.883 hinge. Suurim juurdekasv 1847.—63. a. oli Pärnumaal (1,6%), järgnesid Tartu- ja Võrumaa (à 1,0%), viimasel kohal oli Lõuna-Eestis Viljandimaa (0,6%). Pärnumaa rahvastiku arvuline tõus oli eriti suur ajavahemikus 1847—51 (3,6%).

Viljandimaa maarahvastiku arvu tõusu näib siis osalt pidurdanud olevat selle suhteliselt suur tihedus. 1859. a. and-

meil oli talupojaseisusest meesisikuid Lõuna-Eesti maakondades järgmiselt:

Viljandimaal	48.361
Pärnumaal	25.458
Võrumaal	31.169
Tartumaal	56.978

Samal aastal oli neis maakondades adramaade arv:

Viljandimaal	684 1/40
Pärnumaal	386 33/40
Võrumaal	753 3/10
Tartumaal	1.210 19/20

Adramaa kohta oli meessoost isikuid:

Viljandimaal	70
Pärnumaal	65
Võrumaal	41
Tartumaal	47 ¹

Seega oli kultuurala kohta kõige tihedam rahvastik Viljandimaal, kuna sellele järgnes Pärnumaa. Asustuse tihedus võis olla eriti suur paremapinnalisel Lõuna-Viljandimaal. Kirikuraamatute andmeil oli Pärnumaal tookordsete olude kohaselt liiga tihe rahvastik näit. Häädemeeste kih. Tahkurannas, osalt ka Toris. Peale isiklikku vabanemist siirdus Torist palju rahvast Pärnumaa teistesse kihelkondadesse. Kasutamata maa-ala mõttes oli nii Viljandi- kui ka Pärnumaal veel vabu alasid, nii Kõpus, Suure-Jaanis, Pilstveres, Põltsamaal ja Kolga-Jaanis, Pärnumaal Saardes, osalt Hallistes, Pärnu Eliisabeti kih. jm. Need alad kannatasid aga tugevasti suure vee all, ja sääraсте alade koloniseerimine nõudis suuri ja üksikule majandavale perekonnale sageli üle jõu käivaid kulutusi.

Ülerahvastuse tõttu paiskasid siis Viljandimaa kesk- ja lõunaosad ja Kagu-Pärnumaa sajandi keskel palju rahvastikku välja, kes üsna tunduval määral siirdus naaberkihelkondadesse Tartumaal jm. Seega oli toleaeagne maakonnast välja siirdumine tingitud kohalikkude elamisvõimaluste nappusestki.

¹ Jung-Stilling Beitrag zur Bevölkerungsstatistik Livlands (Riga 1866) 2—6, 14.

1866. a. oli Lõuna-Eesti eramõisades kultuurpinnase suhe kogupinnasega järgmine:

Mõisa- ja kvoodimaal:

	Põllu- ja aiamaad	Heinamaad	Võsa- ja karjamaad	Metsa	Kõlbmata maad
Viljandimaal	19,54%	15,02%	4,62%	58,68%	2,14%
Pärnumaal	6,94%	12,60%	1,71%	43,32%	35,43%
Võrumaal	14,35%	7,33%	5,70%	43,47%	29,15%
Tartumaal	19,84%	12,18%	3,48%	43,52%	20,98%

Vakumaal 1881/83:

	Põllu- ja aiamaad	Heinamaad	Võsa- ja karjamaad	Metsa	Kõlbmata maad
Viljandimaal	23,53%	28,51%	14,93%	4,91%	28,12%
Pärnumaal	12,28%	38,25%	13,21%	8,13%	28,13%
Võrumaal	18,04%	15,17%	22,31%	4,21%	40,27%
Tartumaal	25,75%	21,13%	12,25%	3,51%	37,36% ¹

Järelikult oli 1866. a., seega enne teoorjuse lõppu, mõisa- ja kvoodimaal võrreldult ala kogupinnasega põldu enam Tartu- ja Viljandimaal, koguni vähe aga Pärnumaal, kus mõisa ja kvoodi alast oli metsa, soo jm. all 78.75%. Mõisamaa ja kvoodiheinamaa suurus oli Viljandi-, Tartu- ja Võrumaal põllu suuruselt väiksem, Pärnumaal aga oli see kaks korda suurem põllupinnasest. Eriti valdav oli see olukord Pärnumaa loodeosas, kus heinamaa oli suhteliselt suur ka veel 20. sajandi alul. Eramõisade metsade poolest oli kõige rikkam ala Viljandimaa. Eramõisade vakumaa põllupinnase poolest seisid esikohal Tartu- ja Võrumaa. Heinamaa pinnaselt oli esikohal aga Pärnumaa ja viimasel kohal Võrumaa. Kõige enam vakumaa metsi oli Pärnumaal, kõlbmata maad aga Võrumaal. Vakumaadel oli võsa- (ale-) ja karjamaad hoopis enam kui mõisa- ja kvoodimaal, eriti vähe oli seda Pärnumaa mõisa- ja kvoodialal.

Jälgigem nüüd põllumajandusliku arengu astet 1880-ndate aastate alul. Peatugem kõigepealt talude arvul ja suurusel. Lõuna-Eesti eramõisade vakumaal oli see järgmine:

¹ Jung-Stilling Materialien 36—37.

	Renditalud	Ostutalud	Kokku
Viljandimaal	586	2.074	2.660
Pärnumaal	1.021	805	1.826
Võrumaal	919	2.161	3.080
Tartumaal	2.223	2.441	4.664 ¹

Põhja-Läti alal:

	Renditalud	Ostutalud	Kokku
Valga maak.	1.967	1.692	3.659
Võnnu „	964	3.799	4.763
Volmari „	732	1.600	2.332
Riia „	1.177	1.461	2.638

Eramõisade vakumaast oli müüdnud taalrites ja krossides ning tiinudes:

Lõuna-Eesti alal:

	Taalrid	Krossid	Tiinud
Viljandimaal	39.481	25	99.427,62
Pärnumaal	14.210	36	48.060,53
Võrumaal	37.537	13	103.289,82
Tartumaal	51.945	2	109.009,61

Põhja-Läti alal:

	Taalrid	Krossid	Tiinud
Valga maak.	33.593	21	87.830,31
Võnnu „	67.410	85	162.301,69
Volmari „	46.239	8	113.811,10
Riia „	34.590	10	90.690,86

Eramõisade vakumaast oli 1881./83. a. rendil taalrites, krossides ja tiinudes:

Lõuna-Eesti alal:

	Taalrid	Krossid	Tiinud
Viljandimaal	9.860	66	21.567,06
Pärnumaal	12.571	79	39.837,21
Võrumaal	16.713	56	40.419,07
Tartumaal	47.308	85	91.156,83

¹ Jung-Stilling l. c. 129 (tab. 3 a).

Põhja-Läti alal:

	Taalrid	Krossid	Tiinud
Valga maak.	34.015	48	83.771,90
Võnnu „	20.812	73	47.974,35
Volmari „	20.747	35	48.906,11
Riia „	23.478	63	57.759,67 ¹

Eramõisade vakumaa kogupinnase tiinude arvust oli Eesti alal kõige enam müüdnud Viljandimaal (ligi $\frac{4}{5}$), järgnes Võrumaa (üle $\frac{2}{3}$), viimastel kohtadel olid Pärnumaa (ca $\frac{6}{11}$), Tartumaa (üle poole). Ka taalrite arvult seisis esikohal Viljandimaa (ca $\frac{4}{5}$), järgnes Võrumaa (üle $\frac{2}{3}$); Pärnumaa eramõisades oli vakumaa taalrite arvust müüdnud veidi enam kui Tartumaal (kus oli ostetud üle poole).

Võrreldes neid andmeid eespool-antud kohtade arvuga, näeme, et ostutalud olid üldiselt veidi suuremad kui renditalud, sest vakumaa-talude arvust oli ostutalusid Viljandimaal ca $\frac{4}{5}$, Võrumaal ca $\frac{2}{3}$, Tartumaal üle poole ja Pärnumaal $\frac{4}{9}$. Põhja-Läti alal seisis ostutalude tiinude arvult esikohal Võnnu maakond (üle $\frac{3}{4}$), järgnes Volmari maakond (tublisti üle $\frac{2}{3}$), Riia maakond (tublisti üle poole), Valga maakond (ostetud alla poole). Vakumaa-talude ostult seisis Läti alal Valga maakond viimasel kohal (ostetud alla poole). Ostutalude taalrite protsendilt seisis jällegi Põhja-Läti alal esikohal Võnnu maakond (ostetud üle $\frac{3}{4}$), järgnes Volmari maakond (ostetud üle $\frac{2}{3}$), Riia (ostetud ca $\frac{17}{29}$). Viimasel kohal oli Valga maakond (ostetud veidi alla poole).

Eramõisade vakumaa-talude ostu protsendilt oli Lõuna-Eestis esikohal Viljandimaa, järgnes Võnnu maakond Põhja-Läti alal. Ostutalude protsendilt seisis enam-vähem kõrvuti Volmari ja Võru maakond. Põhja-Läti alal asusid viimasel kohal Riia, eriti aga Valga maakond, Lõuna-Eesti alal Tartu- ja Pärnumaa. Muidugi oli Viljandimaa vakumaa-talude ostult ka kogu Eestis esikohal.

¹ Jung-Stillling l. c. 129 (tab. 3 a).

Eramõisade vakumaa-talude ostu intensiivsuses polnud erinevusi mitte ainult maakonniti, vaid ka kihelkonniti. Viljandimaal oli protsentuaalselt kõige enam sääraseid ostetud talusid Tarvastus (192-st 186), Kõpus (114-st 105), Paistus (171-st 135), Helmes 427-st 377), Viljandi kih. (354-st 270), Kolga-Jaanis (306-st 249) ja Pilstveres (323-st 251). Teisal oli see alla maakonna keskmise, nagu Põltsamaal (561-st 404) ja Suure-Jaanis (212-st 97). Vähem ostutalusid oli seega just Viljandimaa põhja- ja kirdeosas. Pärnumaa kaguosa mõisades oli talude ost eriti intensiivne Hallistes (252-st 246), järgnes Karksi (163-st 138). Maakonna kirdeosas oli palju talusid ostetud Väandras (284-st 230); Saardes oli eramõisade alal ostetud alla poole (89-st 40), samuti Pärnu-Jakobi kihelkonnas (254-st 94) ja Mihklis (96-st 36), Tõstamaal aga koguni vähe (186-st 18), samuti ka Pärnu kih. (251-st 3). Audrus ja Toris polnud eramõisades üldse ostetud kohti. Seega oli kohtade ostult Pärnumaal kõige viletsam seisukord Audrus, sest Tori kihelkonna enamiku moodustas Tori riigimõis, kus oli olukord parem. Võrumaal sammus eramõisade talude ostult esireas Vastseliina (566-st 543); järgnesid Antsla (497-st 411), Räpina (462-st 307), Kanepi (338-st 244), Karula (158-st 112) ja (Põlva 352-st 218). Eramõisade vakumaa-talude ostu %-lt seisis Võrumaal viimasel kohal Rõuge (495-st ostetud ainult 191); Tartumaal olid vakumaa ostult esikohal Puhja (118-st ostetud 108), Rõngu (262-st 223), Maarja-Magdaleena (332-st 323), Rannu (120-st 91) ja Tartu-Maarja (437-st 333). Vähem oli ostetud Sangastes (374-st 220), Otepääl (220-st 133), Kambjas (409-st 228), Võnnu kih. (575-st 294) ja Kodaveres (325-st 153). Tartumaa keskmisest oli ostetud vähem Nõos (278-st 79), Äksis (294-st 46), Laiusel (336-st 85), Palamusel (232-st 93) ja Torma-Lohusuu (137-st 32). Kursis polnud üldse ühtegi kohta ostetud.¹

Neist andmeist selgub, et talude ost oli võrdlemisi nõrk Põhja-Tartumaa vakumaal, kaasa arvamata Maarja-Magda-

¹ Jung-Stilling l. c. 129—132 (tab. 3 a).

leena. Intensiivsem oli see Lõuna-Tartumaal, olles siiski võrdlemisi nõrk ka Nõos ja osalt Kambjas.

Järelikult oli eramõisade vakumaa-talude ost Lõuna-Eesti lõunaosades hoopis tugevam kui põhjaosades. Lääneosas oli see võrdlemisi ühtlane, kaguosas aga säärane ühtlus puudus. Talude ostult oli üsna suur vahe Tartumaa põhja- ja lõunaosade ning Pärnumaa loode- ja keskosade vahel ühelt poolt ja kagu- ning kirdeosade vahel teiselt poolt. Viljandimaa lõuna- ja põhjaosade vahel sellist suurt vahet siiski polnud. Lõuna-Eestis olid eramõisade vakumaa-talude ostu seisukohast viimasel kohal kolm kihelkonda, Pärnumaal Audru ja Tori ja Tartumaal Kursi. (Vaku-talude ostu intensiivsuse vahekorrad vt. kaardil.)

Maksuvabal mõisamaal oli veel talundeid, mida majandati mõisa poolt, siis moonakakohti, renditalusid, metsavahikohti jne. Kvoodil, mis oli 1849. a. Liivimaa agrariseadusega vakumaast eraldatud mõisa otseseks kasutamiseks, leidis samuti rendi-, ostutalusid, metsavahitalusid, moonakakohti jne.

Lõuna-Eesti maksuvabal mõisamaal oli talundeid 1881/83:

	Rendi- talusid	Ostu- talusid	Moonaka- ja metsavahi- kohti	Mõisa enese kasutada	Kokku
Viljandimaa	491	77	175	403	1.146
Pärnumaal	719	142	209	532	1.602
Võrumaal	733	28	242	468	1.471
Tartumaal	1.099	159	451	851	2.560

Lõuna-Eesti kvoodil oli talundeid 1881/83:

	Rendi- talusid	Ostu- talusid	Moonaka- sissesead. ja metsa- vahikohti	Mõisa enese kasutada	Kokku
Viljandimaa	447	92	51	12	662
Pärnumaal	365	131	28	12	536
Võrumaal	298	66	28	5	297
Tartumaal	458	129	10	28	625 ¹

¹ Jung - Stilling l. c. 88—89, 96—97 ja 112—113 (tab. 1a, 1b, 2b).

Enamik kvoodist oli siis mõisastamata: andmed Lõuna-Eesti kvoodimaa mõisastamise kohta on järgmised (1881/83):

	Mõisastatud		Mõisastamata	
	taalrid	krossid	taalrid	krossid
Viljandimaaal	1.085	85	10.826	80
Pärnumaal	1.023	49	7.946	28
Võrumaal	1.239	81	8.230	58
Tartumaal	2.212	45	14.101	34 ¹

Maksuvabal ja maksukohustuslikul eramõisade mõisamaal ning vakumaal oli Jung-Stilling'u andmeil 1881/83 ostukohti: Viljandimaaal 2.243, Pärnumaal 1.078, Võrumaal 2.255, Tartumaal 2.729; rendikohti: Viljandimaaal 1.524, Pärnumaal 2.105, Võrumaal 1.950, Tartumaal 3.780.²

Maakonniti oli pilt järgmine (1881/83):

Viljandimaaal:

	Rendikohad	Ostukohad
Helme	240	437
Kolga-Jaani	228	253
Kõpu	45	107
Paistu	89	155
Pilistvere	184	256
Põltsamaa	348	416
Suure-Jaani	165	100
Tarvastu	79	188
Viljandi kih.	146	331

Pärnumaal:

	Rendikohad	Ostukohad
Tõstamaa	356	19
Audru	231	—
Mihkli	80	45
Pärnu-Jaagupi	309	115
Pärnu kih.	383	5
Vändra	252	372

¹ Jung-Stilling l. c. 120—121 (tab. 2 c).

² Jung-Stilling l. c. 142—143 (tab. 4 a).

Tori	167	1
Häädemeeste	2	—
Saarde	139	66
Halliste	105	314
Karksi	81	45

Võrumaal:

	Rendikohad	Ostukohad
Karula	98	113
Hargla	154	143
Urvaste	296	436
Kanepi	308	259
Rõuge	473	209
Põlva	304	233
Vastseliina	52	543
Räpina	265	319

Tartumaal:

	Rendikohad	Ostukohad
Palamuse	217	103
Laiuse	338	105
Torma Lohusuu	306	33
Äksi	404	50
Kursi	314	—
Maarja-Magdaleena	62	368
Kodavere	266	178
Võnnu	470	306
Tartu-Maarja	193	363
Puhja	24	133
Rannu	58	100
Rõngu	98	246
Sangaste	274	243
Otepää	179	161
Nõo	292	106
Kambja	285	234 ¹

Viljandimaal oli 1881/83 eramõisade maksuvabal ja mak-
sukohustuslikul alal ning vakumaal ostutalude suhtelt rendi-
taludega kõige soodsamas seisukorras Tarvastu (ostetud tuge-

¹ Jung-Stilling l. c. 146—149 (tab. 4 a).

vasti üle $\frac{2}{3}$ taludest), järgnesid Viljandi kih., Kõpu ja Paistu. Viimastel kohtadel olid Põltsamaa ja Suure-Jaani. Pärnumaal omas esikohta Halliste (ostetud $\frac{3}{4}$ talude koguarvust), järgnesid Karksi ja Vändra; ebasoodsam oli olukord Saardes, eriti aga Pärnumaa kesk- ja loodeosades. Ostutalusid oli väga vähe Pärnu kih., Toris ainult 1, ka Tõstamaal oli neid vähe ja Audrus mitte ühtegi. Võrumaal sammus esireas Vastseliina (kus ostukohti oli peaaegu $\frac{11}{12}$ koguarvust), olles seega Lõuna-Eesti ja koguni Eesti eramõisade alal esikohal; temale järgnesid Urvaste ja Karula. Kõige vähem ostukohti oli Rõuges (alla $\frac{1}{3}$ koguarvust). Tartumaal sammusid ostukohtade arvult esireas Maarja-Magdaleena, Puhja, Rõngu ja Rannu.

Võrreldes rendikohtadega oli ostukohti protsentuaalselt kõige enam Lõuna-Eesti alal Võrumaal Vastseliinas, Tartumaal Maarja-Magdaleenas ja Puhjas, Viljandimaal Tarvastus, Pärnumaal Hallistes. Aga ostukohtade protsendilt seisis Eesti alal esikohal Viljandimaa (ostukohti ligi $\frac{2}{3}$ koguarvust), järgnes Võrumaa (ostutalusid suhteliselt üle poole). Tunduvalt madalam oli % Tartumaal ($\frac{2}{5}$ koguarvust) ja Pärnumaal (umbes $\frac{1}{3}$).

Ostutalude poolest suurema, kompaktsema rühma moodustasid tõsimulgimaalised kihelkonnad Halliste, Karksi, Viljandi kih., Kõpu, Paistu, Tarvastu, Helme ja Mulgimaast tunduvalt mõjustatud, Viljandimaale külgnevad Rõngu, Rannu ja Puhja. Peale selle esinesid ostu intensiivsusest Võrumaal Vastseliina ja osalt Urvaste ning Karula. Samataoliste saartena esinesid ostu intensiivsusest Põhja-Tartumaal Maarja-Magdaleena ja Pärnumaal Vändra. Maksuvabade ja maksukohustuslike mõi samaade ja vakumaa-talude ostult olid Lõuna-Eesti alal mahajäänumaid Loode-Pärnumaa ja enamik Põhja-Tartumaad.

Võrdlusena olgu talude ostust andmeid toodud ka Põhjalaeti aladelt. Talude ostu suhtelt sammus esireas Võnnu maakond (ostukohti 4.291 ja rendikohti 2.398), järgnes Volmari maakond (ostukohti 1.852 ja rendikohti 2.208). Riia maakonnas oli olukord halvem (ostutalusid 1.611, renditalusid 2.586). Viimasel kohal asetseb Valga maakond (ostukohti 1.931 ja rendikohti 3.621). Volmari maakonnas asetsevad talude ostult

enam arenenud kihelkonnad Eesti äla naabruses, nii Ruhja (412 ostu- ja 169 renditalu), Mazsalaca (288 ostu- ja 131 renditalu). Mulgimaa naabruses ja läheduses Valgamaal olid ostutaludelt enamarenenud Läti kihelkonnad Härgmäe (143 ostu- ja 117 rendikohta) ja Luke (131 ostu- ja 39 renditalu).¹

Vakumaa vabanes järk-järgult mõisa alt ostu teel, kuid mõis oli asustanud maksuvabal mõisamaal ja kvoodil võrdlemisi palju uusi kohti, mis sattusid mõisast suuremasse sõltuvusse kui vakumaa. Aga ka neist kohtadest, mis olid tekkinud maksuvabal mõisamaal, osalt koguņi kvoodikohtadestki oli siis osa juba müüdüd. Maksuvabal mõisamaal ja kvoodil tekkinud kohtade peamiseks ülesandeks oli eeskätt anda mõisale vajalikku tööjõudu. Eramõisad olid 19. sajandil suurejoonelisemaid asustajaid, aga mõisavõimu poolt asustatud uued kohad omasid sageli vähe iseseisvust. Peale eramõisade oli suuremaks asustajaks muidugi kroonu: jagati ja talustati enamik riigimõisa kultuuralast, osalt ka metsastki. Sajandi teisel poolel ja hiljemini taotleti seejuures poliitilisigi sihte — kui riigimõisades jagati maad kreeka-katoliku usulistele.

Sääraseid kroonu poolt loodud asulaid oli kõige tihedamini Pärnu- ja Viljandimaal, kus riigimõisade suhteline osatähtsus oli suurem kui Tartumaal, kõnelemata Võrumaast. Riigimõisades loodud väikekohad ei võimaldanud intensiivsemat majapidamist. Majapidamise intensiivistumine toimus peamiselt suuremates ja keskmistes talumajapidamistes, kus tuli enam kasutada võõrast tööjõudu, ja suuremal määral kui väiketalundites toota turu jaoks. Seega toimus oluline ratsionaliseerumine suuremates ja keskmistes talumajapidamistes.

Talude müük toimus erineva ajalise pingega eri maakondades ja eri kihelkondades, see hoog oli erinev ka üksikute mõisade ja valdade vahel. Et seda ajalist pinget taibata, jälgigem neid andmeid, mis on toodud peamiselt eramõisade vakumaa-talude ostu kohta koguteoses „Eesti“. Mainitud andmed pole oma iseloomult ühtlased, ainult osaliselt on neid toodud ka kroonumõisade kohta, ja paljudel juhtudel on toodud andmed

¹ Jung-Stilling l. c. 142—146 (tab. 4 a).

ainult esimeste ostude, tähtsamate ja viimaste ostude kohta. Vaatamata sellele on ajalised andmed talude müügi intensiivsuse kohta küllaltki markantsed ja langevad üldjoontes kokku põllumajanduse üldise arenguga. Jälgigem neid andmeid aastani 1883.

Tartumaal Kursis polnud eramõisades kuni 1883. a. ühtegi talu müüdud. Äksi kihelkonnas olid esimesed talud ostetud Voldi mõisas a. 1869 (12 talu), intensiivsemal ostuaastail 1870—75 osteti siin veel 15 talu. Vedu mõisas osteti 1872—74 8 talu. Äksis oli suurim ostmisaeg siis 1869—74. Palamusel osteti esimesed talud, arvult 4, Luua mõisas a. 1852. Kuremaa mõisas toimus intensiivsem ost 1864 (7 talu) ja 1866—73 (aastas keskmiselt 6 talu), Imukvere mõisas 1872—95 (kuni 3 talu aastas), Kudina vallas 1872—73 (27 talu), Kaarepere mõisas 1883 (17 talu). Palamusel toimus suurem ost siis 1866—73 ja 1883. Laiusel osteti esimene talu alles 1866 Kärde mõisas. Suurim ostuhooaeg Kivijärve-Mõral oli 1872—73 (18 talu), Laius-Tähkveres 1879 (30 talu). Seega toimus varim intensiivsem ost Laiuse khk. 1872—73. ja 1879. Torma Lohusuul osteti esimesed talud (arvult 5) Torma mõisas 1869. Kõnnu mõisas oli intensiivsem ostuaasta 1873 (10 talu). Kodaveres osteti esimene talu Alliku mõisas 1853. Talude ostu intensiivsusest aja poolest seisid esireas Kodaveres Alliku mõis, kus osteti 1872—73 36 talu. Pala mõisas osteti 1873 8 talu ja 1883 8 talu. Ranna mõisas osteti 1872—73 28 talu, Kokora mõisas 1873 13 talu, aga Alatskivi mõisas 1865 10 talu ja Kavastu mõisas 1864—66 51 talu. Ka Saare mõisas oli intensiivsem ostuaasta 1872 (6 talu). Seega toimus intensiivsem talude ost Kodaveres võrdlemisi vara, 1864—66 ja 1872—73.

Talude ostult silmapaistvamaid kihelkondi Põhja-Tartumaal oli Maarja-Magdaleena. Olgugi et esimesed ostud algasid siin hilja, osteti siin 1871 25 talu, neist 19 talu Saare vallas; lõviosa osteti Maarja-Magdaleenas a. 1872 (133 talu) ja üsna palju veel a. 1873 (59 talu). Säärast hoogu, nagu näeme talude ostus Maarja-Magdaleenas, pole Võnnu kihelkonnas. Siin osteti esimesed talud küll vara — a. 1835 (3 talu) Vastse-Kuuste vallas Kiidjärve mõisas. Ajaliselt seisid talude ostult Võnnu kih.

esikohal Kiidjärve mõis, kus osteti 1867—68 19 talu; järgnes Vastse-Kuuste mõis, kus osteti a. 1874 11 talu ja 1877—79 39 talu. Kurista mõisas osteti 1877 20 talu, Rasina mõisas osteti 1875 25 talu ja Ahja mõisas 1879 52 talu. Ostu intensiivsusest on siis silmapaistvamaid aastaid Võnnu kih. 1867—68, eriti aga 1877—79. Tartu-Maarja kihelkonnas oli intensiivsem ostuaeg 1871—80, kui osteti palju talusid Kavastus (38), Vesneris (28), Raadi mõisas (24), Vasulas (22), Ropkas (22), Luunjas (16) ja Maramaal (15 talu). Kambjas osteti esimene talu Krüüdneri mõisas 1842; Vana-Prangli mõisas osteti 1871 16 talu ja 1873—74 32 talu, Krüüdneri mõisas 1882 16 talu; Vastse-Pranglis 1873—74 9 talu, Kammeri mõisas 1873—74 23 talu; Suure-Kambja mõisas 1873—74 45 talu, Vastse-Kambjas 1873—74 10 talu ja Vana-Kuuste vallas Vana-Kuuste mõisas 1872 9 talu. Seega oli Kambjas elav talude ostuhooaeg 1873—74. Nõo kihelkonnas osteti 1861—70 kõige enam talusid Vastse-Nõos (13 talu). Võrdlemisi palju osteti 1871—80 Aru vallas (21 talu). Suurem talude ostuhooaeg Nõos algas alles 1880-ndate aastatega. Otepääl osteti esimene talu Pühajärve mõisas (1854). Arula mõisas olid intensiivsemad ostuaastad 1861 (13 talu) ja 1879 (12 talu) ja Pilkuse mõisas a. 1869 (9 talu) ja 1872 (7 talu), Pühajärve mõisas a. 1869 (20 talu) ja a. 1873 (11 talu), Neeruti mõisas 1873 (8 talu). Teisal Otepääl toimus intensiivsem ost hiljemini: Ilmjärvel 1875—76 (16 talu), Nüpli mõisas 1876 (11 talu) ja Kastolatsis 1876 (8 talu). Seega olid intensiivsemaiks ostuaastaiks 1869 ja 1873. Rõngus osteti esimene talu Kirepi ja Teedla mõisas 1856, kus osteti a. 1857 veel 6 kohta. Võrdlemisi vara toimus talude ost Suure-Rõngu mõisas, kus osteti a. 1867 53 talu, ja Aakre mõisas, kus omandati 1868 13 talu ja a. 1873 40 talu. Uderna mõisas oli intensiivsem ostuaasta 1871 (19 talu) ja Palupera mõisas 1871 (7 talu). Seega oli Rõngus tugev ostuaeg 1867 ja 1873. Rannu kihelkonnas osteti esimesed talud võrdlemisi hilja, ja nimelt Rannu mõisas a. 1863 (4 talu); 1865. a. osteti siin veel 22 talu, Valguta vallas a. 1866—67 28 talu ja Tamme mõisas a. 1877—85 26 talu. Puhja kihelkonnas osteti esimene talu a. 1860 Ulila mõisas. Intensiivsem ostuaasta oli siin 1870 (22 talu), Kavilda mõisas

1882 (26 talu), Väike-Ulilas 1881 (15 talu) ja Konguta vallas Suure-Konguta mõisas 1867 (10 talu) ja 1871 (10 talu).¹

Sangastes algas talude ost hilja: esimesed talud osteti Soontagas 1865 (3 talu). Unikülas osteti 1867 16 talu, Soontagas 1868 4 talu, a. 1874 4 talu ja a. 1878 4 talu, Sangaste mõisas 1875 23 talu, Restus 1883 20 talu, Laatres 1873 8 talu, Töllistes 1870 17 talu, 1872 6 talu, Lotas 1868 5 talu, Vaalus 1874 4 talu ja Pukas 1877 20 talu.²

Kuni 1883. a. toimus talude ost Tartumaal kõige intensiivsemalt 1860-ndate aastate lõpul ja 1870-ndais aastais, olles võrdlemisi intensiivsem Lääne- ja Edela-Tartumaal, mis on osaliselt seletatav mulkide sissetungiga.

Talude ostu ajaline pinge oli Võrumaal mõnevõrra teissugusem kui Tartumaal, sarnanedes siiski üldiselt Tartumaa edela- ja lääneosa omaga. Kanepis osteti esimene talu 1851 Karste mõisas. Intensiivsem ost Põlgastes toimus 1868 (27 talu), Koorastes 1871—72 (22 talu) ja 1875 (8 talu), Erastveres 1872—73 (15 talu) ja 1876 (36 talu), Kõllestes 1872 (12 talu), Valgjärves 1875 (10 talu), Pikkjärvel 1872 (6 talu) ja Tamme mõisas 1872 (5 talu).

Räpinas osteti esimene talu Rápina-Võõpsus 1856. Vara toimus intensiivsem ost Toolamaal, ja nimelt a. 1861 (17 talu), 1866—67 (14 talu), Verioral 1870 (31 talu) ja Meeksi-Nahal a. 1867 (12 talu) ja 1882—83 (21 talu), Rápina-Võõpsus a. 1870 (28 talu), 1872 (14 talu) ja 1882 (21 talu), Palumõisas 1874 (17 talu) ja Kahkvas 1874 (13 talu). Seega osteti üsna palju talusid Rápinas juba 1860-ndais ja 1870-ndais aastais.

Vastseliina kihelkonnas algas talude ost võrdlemisi hilja, oli harukordselt intensiivne aga 1875. aastal, mil osteti Vastseliina mõisas 151 talu, Missol 97 talu, Põhul 31 talu, Oraval 127 talu, Lasval 62 talu ja Loosil 57 talu — kokku 524 talu. Kogu

¹ Koguteos Eesti I — „Tartumaa“ (toimetus J. Rumma, J. G. Granö, J. V. Veski), Tartu 1925, 166, 195, 219, 246, 275, 294, 320—321, 347, 364, 386, 409, 438, 469, 498 ja 530.

² Koguteos Eesti V — „Valgamaa“ (toimetus A. Tamme Kann, A. Luha ja E. Kant), Tartu 1932, 424, 443—453.

kihelkonna talud müüdi peaaegu ühel aastal. Põlvas osteti esimene talu Vastse-Koiolas a. 1855. Võrdlemisi vara osteti Moisekatsis, nimelt a. 1865 13 talu ja a. 1867 10 talu ning 1887 34 talu, Aleksandri mõisas a. 1866 26 talu, samuti Väimelas, kus osteti a. 1865 9, a. 1867 10 ja a. 1871 13 talu; Kiomal osteti 1874. a. 14, Vana-Koiolas a. 1876 80 talu, Võru mõisas 1878 25 talu ja a. 1883 15 talu, Tilsis mõisas 1871—72 16 talu, Peri mõisas a. 1882 20 talu ja Joosul a. 1868 7 talu, 1871—72 17 talu ja Vastse-Koiolas 1870 13 talu. Rõuges osteti esimene talu Rogosis a. 1863. Pindi mõisas osteti 1867—68 17 talu ja 1870—71 11 talu, Vastse-Nursis a. 1873 6 talu ja a. 1882 10 talu, Vana-Roosas a. 1874 7 talu, a. 1876 8 talu ja a. 1879 11 talu, Rõuge mõisas a. 1883 7 talu ning Tsoorus a. 1873 6 talu.

Urvastes osteti esimene talu alles a. 1863 Urvaste mõisas, suurim ostuaasta selles mõisas oli aga 1872 (19 talu). Vana-Antslas toimus müük intensiivselt a. 1871 (27 talu), 1873—75 (51 talu) ja 1881 (35 talu); Vastse-Antslas müüdi juba 1868. a. 32 talu ja 1870—73 51 talu, Linnamäel 1872—74 30 talu, Vaabinas a. 1877 17 talu, Sõmerpalus a. 1873 11 talu ja Kärkulas 1874 16 talu. Seega toimus talude ostmine Urvastes intensiivselt 1860-ndais aastais ja 1870-ndate aastate alül.¹

Vähem intensiivne oli talude ost Harglas, seda hoogsam aga Karulas, kus Karula mõisas osteti a. 1877 30 talu, Kaagjärvel 1871—73 31 talu ja 1877 9 talu, Paju mõisas 1871 4 talu, 1872 7 talu. Tugev talude ost toimus mulgimaalistes kihelkondades. Helmes osteti esimesed talud (arvult 10) Roobe mõisas 1857. a. Järgmine suurem ostuaeg oli siin a. 1885 (11 talu). Leebiku ja Vanamõisas osteti a. 1860 20 talu, Patkülas 1867 19 talu ja 1873 9 talu, Riidajas 1871—72 32 talu, Taageperas 1872 33 talu, Koorkülas ja Asul a. 1868 13 talu ja 1874 42 talu, Jõgeveste mõisas a. 1869 34 talu, Lövel 1875 32 talu, Kärstnas ja Murikatsis 1874 42 talu, Helme mõisas 1873 46 talu. Nii

¹ Koguteos Eesti II — „Võrumaa“ (toimetus J. Rumma, A. Tamme kann ja J. V. Veski), Tartu 1926, 184—193, 239, 244—252, 299, 343, 345—348, 380, 385—390, 413. Koguteos Eesti V — „Valgamaa“ 250, 258—262, 375—388.

osteti siis Helmes üldse palju 1860-ndate aastate lõpu poole ja 1870-ndate aastate esimesel poolel.¹

Pärnumaal Karksis osteti 1867—70 80 talu, neist Pollis 56 ja Pöögles 24. Karksi mõisas osteti 1876—80 45 talu ja 1881—85 26 talu. Seega toimus talude ost siin hiljemini kui Helmes. Hallistes osteti kohti märksa varemalt kui Karksis ja varemalt ka kui Helmes. Juba 1856—60 osteti Hallistes 63 talu, 29 talu Abja Vanamõisas ja 34 talu Penujal, 1861—65 Abjas 30 talu. Eriti palju osteti talusid Hallistes 1866—70, nimelt 184 talu, neist Abjas 41, Pornuses 22, Kaubis 24, Veeliksel 19, Uue-Karistes 32, Laatres 17, Kirblas 7; 1871—75 osteti Abjas 15 talu, teisal vähe. Nüüd olid eramõisade talud peaaegu kõik müüdüd.

Saardes algas talude ost võrdlemisi hilja. Esimene talu osteti Jäärja-veeliksel a. 1862. A. 1867 osteti siin 16 talu; 1872 osteti Jäärja mõisas 27 talu, Tallil aga juba a. 1866-11 talu ja 1870 veel 7 talu. Voltvetis toimus talude ost hilja: esimesed osteti alles 1884. Häädemeeste kih. riigimõisades Häädemeestel, Tahkurannas, ka Orajõe ja Laiksaare kaasa arvatud, osteti 1876—80 84 talu, 1881—90 49 talu; suurem ostuaeg oli 1891—1900, mil osteti 333 talu. Pärnu kihelkonnas osteti 1883. aastani kohti peamiselt Saugas. Kahjuks puuduvad trüki avaldatud andmed Vändra ja Pärnu-Jaagupi ning Tõstamaa kohta, kus talusid varemalt suuremal määral osteti. Audrus olid mõned talud ostetud Jõõpre ja Võlla kroonumõisas.²

Talude ostu intensiivsuse vanuselt olid siis ülalpool mainitud kihelkondadest esikohal Halliste, järgnesid Helme, Karksi, Rõngu ja veel mõned Tartu- ja Võrumaa kihelkonnad. Kiiretempoliselt osteti talud siin Vastseliinas ja Tartu-Maarjas. Kahjuks puuduvad avaldatud andmed praegusaja Viljandimaa kihelkondade kohta; huvipakkuvad neist on muidugi Tarvastu, Paistu, Viljandi ja Kõpu kihelkond. Talude ostude ajaline intensiivsus osutab muidugi sellele, missuguse

¹ Koguteos Eesti II — „Võrumaa“ 308, 321—330.

² Koguteos Eesti IV — „Pärnumaa“ (toimetus A. Tammeکان, J. Kõpp, E. Kant), Tartu 1930, 273, 305, 339, 379—380, 425 ja 506.

hooga emantsipeerused talumajapidamised mõisavõimu alt eri kihelkondades ja maakondades. Kus talud varemini osteti, seal vabanesisid nad ka varemini ostuvõlast soodsate linahindade tõttu; on ju teada, et linahindade kõrgkonjunktuur kestis 1880-ndate aastate alguseni. Kus talud varemini päriseks osteti, seal aktiveerus kiiremini majanduslik tõusuaeg kohal ja tekkis talude ostjaid naaberalade jaoks. Teame ju seda, et mulgid ostsid palju talusid mittemulgimaalistes kihelkondades; nad tungisid suure hooga sisse Tartumaale ja Võrumaalegi. Juba sellest seisukohast on täiesti huvivääriv võrrelda ostuaja pingsust Lõuna-Eesti alal. Halliste mulkide jõuline sisetung naaberaladele on esijoones seletatav Halliste kihelkonna talude müügi varajase ajaga, mis aitas seal tõsta vajalikku ettevõtlikkust. Mulgimaalistel aladel ei aktiveerunud mitte ainult peremehed, vaid ka sulasrahvas. Nagu hiljemini näeme, arenes talude ostu intensiivsusega ka linakasvatus, ja just mulgid on need, kes väga pingsalt sidusid linakasvatust talude ostuga. Nagu hiljemini veel näeme, oli ka kartulikasvatusel talude ostmisel üsna suur osatähtsus, peamiselt Lõuna-Eesti idapoolsetes osades.

Kuni 23. aprillini oli vakumaa talude ostuvõlast mõisale tasutud Viljandimaal 91,15%, Pärnumaal 94,74%, Võrumaal 89,81% ja Tartumaal 89,20%.¹

Jälgigem nüüd eramõisade mõisa- ja vakumaa suurust, kultuuriala, üksikute viljaliikide kultuuri % osatähtsust jne. 1881/83 ankeedi andmeil:

Lõuna-Eesti alal:

	Kogu ala	Vakumaa
Viljandimaal	289.787,93 tiinu	120.994,68 tiinu
Pärnumaal	288.196,44 „	87.897,74 „
Võrumaal	332.316,52 „	143.708,89 „
Tartumaal	476.996,62 „	200.166,44 „ ²
	1387 395	

¹ A. von Richter Materialien zur Kenntniss der livländischen Bauern-Verhältnisse. Riga 1883, tab. 42.

² Jung-Stilling Materialien 134—135 ja 158—159 (tab. 3 b ja 4 c).

Põhja-Läti alal:

	Kogu ala	Vakumaa
Valga maakonnas	479.577,68 tiinu	171.602,21 tiinu
Võnnu „	455.194,35 „	210.276,04 „
Volmari „	418.044,66 „	162.717,21 „
Riia „	407.102,30 „	148.450,53 „ ¹

Kultuurala suurus võrreldes kogu pindalaga
1881/83 %%-des.

Lõuna-Eesti alal:

Mõisamaa ja kvoot.

	Aed ja põld	Heinamaa	Alemaa	Karjamaa	Mets	Kõlbmata maa
Viljandimaal	17,52	13,61	2,26	10,57	33,40	22,64
Pärnumaal	11,62	19,14	3,76	9,54	36,20	19,74
Võrumaal	16,74	8,15	3,90	6,06	40,52	24,63
Tartumaal	19,42	14,04	2,12	10,20	37,71	16,51

Vakumaa.

	Aed ja põld	Heinamaa	Alemaa	Karjamaa	Mets	Kõlbmata maa
Viljandimaal	27,18	27,21	8,56	25,60	4,16	7,29
Pärnumaal	17,20	34,73	10,65	24,32	5,07	8,03
Võrumaal	23,41	15,81	20,35	23,22	4,42	12,79
Tartumaal	33,00	25,86	10,00	20,58	3,85	6,71 ¹

Nagu neist andmeist näha, langes 1881/83 Viljandimaa eramõisade maal ja kvoodil võrreldes 1866. aastaga (vastavalt põllu kogupinnasele) põlluala %. Pärnumaal aga tõusis see peaaegu kahekordseks, Võrumaal 2,39%, veidi ka Tartumaal. Viljandimaa vakumaal tõusis protsent (3,68%), Pärnumaal koguni ligi 5%, Võrumaal üle 5%, Tartumaal üle 6%. Heinamaa % mõisades ja kvoodil tõusis Pärnumaal. Viljandi- ja Võrumaa vakumaal ta langes, tõusis aga Tartumaal.

¹ Jung-Stilling l. c. 36—37, 134—135 ja 158—159.

Jung-Stilling'u andmeil oli kesa ja rukki all põllu kogualast Lõuna-Eesti eramõisade vakumaal 1881/83:

	rukis	kesa
Viljandimaal	19,61	20,02
Pärnumaal	18,72	20,47
Võrumaal	21,37	21,28
Tartumaal	21,18	21,37

Põhja-Läti alal:

	rukis	kesa
Valga maakonnas	20,46	20,73
Võnnu „	20,39	20,03
Volmari „	18,28	18,36
Riia „	21,16	20,90 ¹

Võrreldes kogu põllupinnasega oli Viljandi- ja Pärnumaa vakumaal 1881/83. a. kesaväli väiksem kui Võru- ja Tartumaal. Läti alal oli kesa % Volmari maakonnas väiksem kui teistes Põhja-Eesti maakondades. Viljandimaal Paistu kih. näib vakumaal ülekaalus olnud olevat kuue- ja seitsmeväljasüsteem (kesa all 16,88%, rukki all 17,32%),² samuti Kõpus (kesa all 17,12%, rukki all 17,00%). Väljasüsteemilt neile kõige lähemal seisis Helme (kesa 18,68%, rukki all 18,68%) ja Viljandi kihelkond (kesa all 18,82%, rukki all 18,72%). Teistes Viljandimaa kihelkondades oli üsna ohtrasti viie-, osalt ka neljaväljasüsteemi jt. Väljasüsteemilt tahajäänumaid kihelkondi on Kolga-Jaani, Põltsamaa ja Pilstivere, kus rohkesti ette tuli neljaväljasüsteemi, mida esines osalt ka Suure-Jaanis.

Pärnumaal Karksis oli vakumaal valdav kuue-, osalt kogu ni seitsmeväljasüsteem (kesa all oli põllust 15,69%, rukki all 14,90); järgnesid Saarde (kesa 16,11%, rukki all 16,02%) ja Halliste (kesa 19,88%, rukki all 13,63%). Väljasüsteemilt tahajäänum oli Loode-Pärnumaa; nii oli Jaagupis kesa 26,24%, rukki all 24,44%, Mihklis kesa all 26,24%, rukki all

¹ Jung-Stilling l. c. 221 (tab. 10 b).

² Üksikute viljaliikide külvipinna protsent on arvestatud põllu koguala suhtes.

23,79%, Audrus kesa all 25,23%, rukki all 24,75%. Neis kihelkondades leidis osalt koguni kolmeväljasüsteemigi. Võrumaal näib valdav olnud olevat viie-, osalt ka neljaväljasüsteem, näit. Vastseliinas. Väljasüsteemilt enam arenenud kihelkonnad, kus esines ka kuueväljasüsteemi, olid Võrumaal Kanepi, Urvaste ja Karula.

Tartumaal esines neljaväljasüsteemi üsna tugevasti Põhja-Tartumaal. Väljasüsteemilt enam arenenud kihelkonnad asusid Lõuna-Tartumaal, eriti selle edelaosas ja Võrtsjärve ääres.¹ Vakumaa väljasüsteemidelt enam arenenud alasid oli Viljandimaa, mahajäänumaid Loode-Pärnumaa ja Põhja-Tartumaa. Nüüdisajal pole rukkikasvatuse % mingiks indeksiks väljasüsteemide kohta, sest nüüd kasvatatakse teda enam kui ühel väljal. See on võimalik karjakasvatuse suurema arengu ja kunstväetise kasutamise tõttu. Teisiti oli see 1880-ndate aastate taludes. Suurem toiduvilja (rukki ja nisu) tootmine (viimast toodeti varemini õieti vähe) on nüüd täiesti ajakohane. Meie põllumajandus on nüüd küllalt elastiline ja suudab arvestada kodumaa turuvajadusi.

Edaspidi näeme, et koos põllumajanduse intensiivistumisega toimus 19. sajandil küll ka karjakasvatuse areng; aga 20. sajandil on see siiski olnud palju intensiivsem, mis võimaldab endisest enam põldu väetada, pealegi kui arvestada ka kunstväetise kasutamist. Viljandimaa maksuvabast mõisamaast sammus väljasüsteemilt Viljandimaal esireas Viljandi kihelkond (põllupinnasest oli kesa 16,34%, rukki all siiski 20,16%), Kõpu (kesa 18,04%, rukki all 18,38%), Paistu (kesa 18,23%, rukki all 18,19%) ja Helme (kesa 19,64%, rukki all 19,60%). Mujal Viljandimaal oli vähem väljasid; kesa oli kõige suurem Kolga-Jaanis (kesa 27,35%, rukki all 21,28%). Pärnumaal olid väljasüsteemilt nähtavasti esikohal Karksi (kesa 16,56%, rukki all 16,52%), Pärnu kih. (kesa 16,97%, rukki all 16,40%), Saarde (kesa 17,50% ja rukki all 17,35%) ja Halliste (kesa 18,49%, rukki all 16,54%). Loode-Pärnumaal oli väljasüsteem maksuvabal mõisamaal nähtavasti pri-

¹ Jung-Stillling l. c. 223—224 (tab. 10 b).

mitiivsem, samuti nagu vakumaalgi. Võrumaal oli maksuvabal mõisamaal põllusüsteem arenenum Urvastes (põllupinnasest kesa 17,79%, rukki all 17,64%), järgnes Rõuge (kesa 18,40%, rukki all 18,82%), Kanepi (kesa 18,82%, rukki all 18,86%). Mujal oli olukord veidi teissugusem. Tartumaa maksuvabal mõisamaal oli kõige vähem kesa Rannus (16,39%, rukki all aga 22,88%). Kõige enam kesa oli Kursis (kesa 22,00%, rukki all 20,47%).¹ Arvatavasti oli rukki külviala suhteline suurus põlispõlluga võrreldult Rannus ja ka Tarvastus seletatav sellega, et seal rukki väljaand oli erakorralliselt hea ja rukkikasvatus seega majanduslikult eriti tasuv.

Üldse oli Liivimaa eramõisade kogualast rukki all 125.195,19 tiinu, sellest Lõuna-Eesti alal Viljandimaal 13.377,58 tiinu, Pärnumaal 7.216,97 tiinu, Võrumaal 14.391,09 tiinu, Tartumaal 25.342,01 tiinu, kokku 60.372,65 tiinu.²

Odra- ja kaerakasvatus oli 1881/83 juba üsna tunduv. Näib olevat nii, et kaerale hakati loomapidamise arenedes endisest suuremat rõhku panema. Otra ja kaera kasvatati Lõuna-Eesti vakumaal harilikult vähem kui üks väli. Viljandimaal siiski oli odra all mõnel pool terve väli. Viljandimaal kasvatati kõige enam otra Põltsamaal (põllupinnasest 21,92%) ja Pilstveres (20,63%), kõige vähem aga Kõpus (16,27%). Üldiselt oli otra Viljandimaal siiski peaaegu üks väli. Kaera kasvatati Viljandimaal kõige enam Paistus (põllupinnasest 18,32%), kõige vähem Tarvastus (12,58%). Kaera all oli Viljandimaal vakumaal üldiselt üks väli või $\frac{3}{4}$ väljast. Pärnumaal oli otra kõige enam Mihklis (põllupinnasest 24,03%), Pärnu-Jaagupis (21,36%), mujal aga vähem. Kõige vähem kasvatati otra Toris (13,91%), võrdlemisi vähe ka Hallistes (14,05%) ja Karksis (14,63%). Kaerakasvatusest seisis Pärnumaal esirinnas Tori (26,13%), järgnesid Halliste (21,71%) ja Pärnu kih. (20,11%); koguni vähe kasvatati kaera Tõstamaa vakumaal. Odra all oli mitmes kihelkonnas üks väli, kaera all üldiselt vähem, kuid mõnes kihelkonnas

¹ Jung-Stilling l. c. 217—220 (tab. 10 a).

² Jung-Stilling l. c. 213 (tab. 9 b).

siiski enam kui üks väli. Võrumaal kasvatati otra veidi vähem kui Pärnumaal; esirinnas seisis siin Karula (18,15%) ja viimasel kohal Põlva (9,87%). Kaera viljeldi kõige enam Vastseliinas (18,83%) ja Rõuges (18,66%), kõige vähem Räpinas (11,56%). Tartumaal kasvatati otra enam kui Võrumaal, eriti rohkesti Rannus (23,05%) ja Puhjas (21,04%), kõige vähem aga Võnnu kih. (13,48%). Kaera külvati vähem kui otra. Kõige rikkalikumalt esines kaera Torma Lohususus (19,41%), kõige vähem Puhjas (10,46%).¹

Keskmiselt kasvatati teraviljast Lõuna-Eesti eramõisade vakumaal 1881/83 (võrreldult põllu kogupinnasega):

	rukis	oder	kaer
Viljandimaal	19,61	19,22	15,50
Pärnumaal	18,72	16,36	18,09
Võrumaal	21,37	14,40	15,00
Tartumaal	21,18	17,99	14,58 ²

Järelilikult oli vakumaal rukki all kõige enam maad Tartu- ja Võrumaal, odra all kõige enam Viljandimaal, kõige vähem aga Võrumaal. Kaera kasvatati kõige enam Pärnumaal, kõige vähem Tartumaal.

Viljandimaal oli maksuvabal mõisamaal odra all kõige enam põldu Põltsamaal (18,92%) ja kõige vähem Kolga-Jaanis (14,83%). Kaera külvipindala oli aga väiksem kui odra oma; kõige enam kaera oli Kõpus (17,66%), kõige vähem aga Põltsamaal (9,03), Pilstveres (9,84%) ja Tarvastus (9,84%). Pärnumaa maksuvabal mõisamaal oli odrakasvatus kõige suurem Pärnu-Jaagupis (18,06%) ja kõige väiksem Häädemeestel (8,06%). Kaera all oli Toris 19,98%, Hallistes 19,08%, kõige vähem Mihkli kihelkonnas (9,96%). Loode-Pärnumaal oli kaerakasvatus üldse nõrk.

Võrumaa maksuvabal mõisamaal polnud odrakasvatus üldiselt tugev, kõige suurem oli see Karulas (16,48%), kõige väiksem Põlvas (11,03%). Maksuvaba mõisamaad oli kaera all kõige enam Rõuges (16,24%), kõige vähem Karulas

¹ Jung-Stilling l. c. 223—224 (tab. 10 b).

² Jung-Stilling l. c. 221 (tab. 10 b).

(11,64%). Tartumaal kasvatati maksuvabal mõisamaal otra kõige enam Rannus (21,79%), kõige vähem Võnnu kih. (11,57%). Kaera kasvatati vähem kui otra. Kõige enam kasvatati kaera Kursis (15,37%), kõige vähem Tartu-Maarja kih. (10,60%).¹

Maksuvabal mõisamaal kasvatati keskmiselt rukist, otra ja kaera (%-tides, võrreldult põllu kogupinnasega) 1881/83 järgmiselt:

	rukis	oder	kaer
Viljandimaal	19,74	17,67	12,24
Pärnumaal	17,34	15,54	15,37
Võrumaal	19,34	13,85	13,79
Tartumaal	20,23	16,20	12,20 ¹

Rukkikasvatusest omas maksuvabal mõisamaal esikohta Tartumaa. Odrakasvatusest oli maksuvabal mõisamaal esirinnas Viljandimaa, kaerakasvatusest aga Pärnumaa. Kõige vähem oli odra all põldu Võrumaal, kaera all Tartumaal.

Järelikult näitavad odra- ja kaerakasvatuse suhtarvud nii eramõisade vaku- kui maksuvabal mõisamaal sama tendentsi.

Põldheina kasvatuse oli eramõisade vakumaal üldiselt nõrk. Viljandimaal sammus esireas Kõpu (põllu kogupinnasest 9,75%), järgnesid Paistu (8,64%), Viljandi kih. (8,71%) ja Helme (8,58%). Viimasel kohal asetseb aga Põltsamaa (1,76%); vähe kasvatati ka Kolga-Jaanis (3,33%), seega siis just selles piirkonnas, kus 20. sajandil arenes tugev karjapidamine ning piimamajandus. Pärnumaal oli tugevam ristikheinakasvatuse Hallistes (12,13%), Saardes (11,54%) ja Vändras (10,91%), üsna nõrk aga oli ta Mihklis (1,23%), Pärnu khk. (2,75%), Pärnu-Jaagupis (2,86%) ja Audrus (3,35%). Seega oli põldheinakasvatuse tugevam maakonna lõunaosas, hoopis nõrk aga loodeosas. Võrumaal kasvatati põldheina võrdlemise rohkesti Kanepis (13,41%), Põlvas (12,22%) ja Räpinas (10,16%). Kõige nõrgem oli see aga Rõuges (4,23%). Tartumaal oli põldheinakasvatuse üldiselt nõrgavõitu. Kõige

¹ Jung-Stilling l. c. 217—220 (tab. 10 a).

enam kasvatati põldheina Otepääl (12,39%), Puhjas (9,11%), Võnnu khk. (9,09%), Rõngus (8,47%) ja Kambjas (8,02%), kõige vähem aga Kursis (1,38%), Maarja-Magdaleenas (2,55%) ja Äksis (2,23%).¹

Põldheina oli keskmiselt Viljandimaa eramõisade vakumaal 6,35%, Pärnumaal 7,71%, Võrumaal 8,76% ja Tartumaal 6,31%.² Järelikult oli eramõisade vakumaal põldheina all suhteliselt kõige enam maad Võrumaal ja Pärnumaal, kusjuures põldheinakasvatus oli üldiselt nõrk Põhja-Tartumaal, Viljandimaa kirdeosas ja Loode-Pärnumaal. Maksuvabal mõisamaal oli põldheinakasvatus siiski tugevam kui vakumaal.

Maksuvabal mõisamaal oli see 1881/83 (võrreldult põllu kogupinnasega) järgmine:

Viljandimaa	15,10%
Pärnumaal	15,06%
Võrumaal	18,86%
Tartumaal	16,37%

Viljandimaa kasvatati maksuvabal mõisamaal põldheina kõige enam Viljandi khk. (18,99%) ja Põltsamaal (18,68%), kõige vähem Kõpus (10,31%) ja Kolga-Jaanis (10,70%), Pärnumaal kõige enam Mihklis (26,00%), Pärnu-Jaagupis (18,08%), kõige vähem aga Tõstamaal (11,06%). Võrumaal seisid esireas Räpina (22,40%), Urvaste (21,43%), Põlva (19,92%) ja Vastseliina (18,64%), viimasel kohal olid aga Kanepi (16,28%) ja Rõuge (16,74%). Tartumaal kasvatati maksuvabal mõisamaal põldheina tublisti Tartu-Maarja khk. (22,38%), Palamusel (22,25%) ja Võnnu khk. (19,73%), kõige vähem aga Kursis (9,76%).³

Järelikult oli põldheinakasvatus maksuvabal mõisamaal tunduvalt tugevam kui vakumaal, samuti oli see suhteliselt teiste põllukultuuridega lahkuminev maksuvabal mõisamaal ühelt poolt ja vakumaal teiselt poolt; maksuvabal mõisamaal

¹ Jung-Stilling l. c. 217—220 (tab. 10 a).

² Jung-Stilling l. c. 221 (tab. 10 b).

³ Jung-Stilling l. c. 217—220 (tab. 10 a).

oli põldheinakasvatus üsna tublisti arenenud Loode-Pärnumaal, Viljandimaal, Põltsamaal ja mitmes Põhja-Tartumaa kihelkonnas.

Lina all oli Lõuna-Eesti eramõisade kogualal 1881./83. a. ankeedi andmete järgi 61.266,81 tiinu.¹ Nimelt

Viljandimaal	6.955,83 tiinu
Pärnumaal	3.320,89 „
Võrumaal	5.209,79 „
Tartumaal	8.880,90 „
Kokku	24.367,41 tiinu

Põhja-Läti alal:

Valga maakonnas	8.202,23 tiinu
Võnnu „	10.382,60 „
Volmari „	12.222,81 „
Riia „	6.091,76 „
Kokku	36.899,40 tiinu

Sellest oli vakumaal Lõuna-Eesti alal:

Viljandimaal	4.734,22 tiinu
Pärnumaal	1.858,48 „
Võrumaal	3.691,84 „
Tartumaal	6.621,64 „
Kokku	16.906,18 tiinu ¹

Põhja-Läti alal:

Valga maakonnas	5.067,99 tiinu
Võnnu „	6.571,02 „
Volmari „	7.030,75 „
Riia „	3.731,74 „
Kokku	22.401,50 tiinu ¹

Nagu neist andmeist võime järeldada, oli Põhja-Läti eramõisade alal kogualast lina all hoopis enam maad kui Lõuna-

¹ Jung-Stilling l. c. 213 (tab. 9 b).

Eestis. Pilt muutub muidugi, kui arvestame ka riigimõisu, mida Lõuna-Eesti alal oli hoopis rohkem kui Põhja-Läti alal. Läti alal oli õige palju maad lina all Volmari (12.222,81 tiinu) ja Võnnu maakonnas (10.382,60 tiinu). Seega oli kahes Läti maakonnas lina all eramõisade alal maad peaaegu niisama palju kui Lõuna-Eestis kokku. Pilt muutub muidugi mõnevõrra, kui arvestame ka riigimõisu. Siiski on Põhja-Läti vakumaal linakasvatus õige suur, sest Liivimaa eramõisade vakumaa lina külvipinnast (39.307,68 tiinu) langes suur ülekaal Läti alale. Seal oli vakumaast lina all 22.403,50 tiinu. Eramõisade vakumaal oli Läti alal palju maad lina all Volmari ja Võnnu maakonnas (kokku 13.601,77 tiinu). Linakasvatus oli eriti suur 1860-ndais ja 1870-ndais aastais.

Lõuna-Eesti ala mõisapõllul oli üldpinnasest lina all Jung-Stillingu andmeil:

	1869	1879
Viljandimaal	7%	6%
Pärnumaal	11%	10%
Võrumaal	5%	4%
Tartumaal	7%	3%

Põhja-Läti alal:

	1869	1879
Valga maakonnas	6%	7%
Võnnu „	8%	9%
Volmari „	10%	10%
Riia „	6%	8%

Eramõisade vakumaal oli see järgmine:

Lõuna-Eesti alal:

	1869	1879
Viljandimaal	14%	18%
Pärnumaal	7%	12%
Võrumaal	9%	14%
Tartumaal	8%	11%

Põhja-Läti alal:

	1869	1879
Valga maakonnas	12%	17%
Võnnu „	13%	16%
Volmari „	15%	15%
Riia „	11%	14% ¹

Jung-Stillingu andmeil on linakasvatus Lõuna-Eestis 1869.—79. a. tõusnud eramõisade vakumaal Tartu maakonnas Puhjas 8%-lt 16%-le, Võrumaal Harglas 10%-lt 17%-le, Rāpinas 5%-lt koguni 25%-le ja Viljandimaal Viljandi Kõpus 6—8%-lt 15—20%-le, Suure-Jaanis 6—10%-lt 13—20%-le.¹

Vaadeldes, kuidas oli lugu linakasvatuse suhtarvuga maakonniti 1881./83. a. Jung-Stillingu andmeil oli siis Liivimaal eramõisade alal üldse põllust lina all 9,87%.

Lõuna-Eesti alal:

Viljandimaal	10,35
Pärnumaal	8,35
Võrumaal	7,47
Tartumaal	7,34

Põhja-Läti alal:

Valga maakonnas	10,48
Võnnu „	12,16
Volmari „	13,55
Riia „	8,79

Eramõisade vakumaal olid vastavad arvud:

Lõuna-Eesti alal:

Viljandimaal	12,85%
Pärnumaal	10,53%
Võrumaal	9,47%
Tartumaal	9,43%

¹ Jung-Stilling Ein Beitrag 20.

Põhja-Läti alal:

Valga maakonnas	12,82%
Võnnu „	13,79%
Volmari „	15,22%
Riia „	10,47%

Liivimaa maksuvabast mõisamaast oli lina all 6,54%.

Lõuna-Eesti alal:

Viljandimaal	6,10%
Pärnumaal	5,79%
Võrumaal	3,90%
Tartumaal	3,69%

Põhja-Läti alal:

Valga maakonnas	6,88%
Võnnu „	8,87%
Volmari „	10,77%
Riia „	6,45% ¹

Nagu neist andmeist selgub, oli suur vahe linakasvatuse intensiivsuses maksuvabal mõisamaal ja vakumaal. Kvoodi linakasvatus seisis intensiivsusest mõisamaa ja vakumaa vahel.

Lõuna-Eesti alal:

	Maksuvaba mõisamaa	Kvoot	Vakumaa
Viljandimaal	6,10%	10,72%	12,85%
Pärnumaal	5,79%	9,61%	10,53%
Võrumaal	3,90%	9,32%	9,47%
Tartumaal	3,69%	7,78%	9,43%

¹ Jung-Stilling Materialien 217 ja 221 (tab. 10 a ja 10 b).

Põhja-Läti alal:

	Maksuvaba mõisamaa	Kvoot	Vakumaa
Valga maakonnas	6,88%	11,62%	12,82%
Võnnu „	8,87%	13,53%	13,79%
Volmari „	10,77%	14,49%	15,22%
Riia „	6,45%	8,64%	10,47% ¹

Vakumaa linakasvatuse intensiivsusest seisis siis Lõuna-Eestis esikohal Viljandimaa. Viljandimaa eramõisade vakumaadest kasvatati kõige enam lina Tarvastus (16,87%), Paitus (16,66%), Kõpus (15,42%) ja Viljandi kih. (15,32%); järgnesid Helme (14,95%) ja Suure-Jaani (13,07%). Vähem kasvatati lina aga maakonna kirdeosas: Kolga-Jaanis (9,08%), Põltsamaal (8,90%) ja Pilstveres (8,52%).²

Seega oli Viljandimaa eramõisade vakumaal õige tugev linakasvatus, eriti maakonna lõuna-, kesk- ja loodeosas. Tugev linakasvatus eramõisade vakumaal oli Lõuna-Pärnumaal Saardes (Volvētis, Jäärjas ja Tallil), kus oli lina all 15,73%; järgnesid Karksi (15,44%) ja Halliste (14,96%). Võrdlemisi tugev oli linakasvatus eramõisade vakumaal ka Vändras (9,25%). Teisal oli see nõrgem, eriti maakonna loodeosas — Tõstamaal (2,81%), Mihklis (3,01%), Audrus (4,57%) ja Pärnu-Jaagupis (5,37%). Vähe kasvatati lina vakumaal ka Pärnu (5,25%) ja Tori (5,79%) kihelkonnas.

Võrumaal oli linakasvatus eramõisade vakumaal kõige tugevam Karulas (13,58%), Urvastes (12,55%) ja Harglas (10,36%), kõige nõrgem aga Vastseliinas (4,15%). Tartumaal polnud linakasvatuse suhe nii ühtlane kui Võrumaal. Tugev oli see Sangastes (12,55%), Maarja-Magdaleenas (12,61%), Rannus (11,00%), Rõngus (10,96%), Tartu-Maarjas (10,58%); kõige vähem kasvatati lina Kodaveres (4,24%), Torma Lohus (6,01%) ja Kursis (6,51%).³

¹ Jung-Stilling l. c. 217, 221 (tab. 10 a, 10 b).

² Jung-Stilling l. c. 224 (tab. 10 b).

³ Jung-Stilling l. c. 223—224 (tab. 10 b).

Linakasvatuse tugevuselt paistsid silma eramõisade vakumaadest esmajoones Viljandimaal Tarvastu, Paistu, Viljandi kih., Kõpu, Helme ja Suure-Jaani, Lõuna-Pärnumaal aga Saarde eramõisade vakumaa, siis Karksi ja Halliste. Linakasvatus oli suur ka Võrumaa lõuna- ja Tartumaa edelaosades. Kagu-Pärnumaa ja Viljandimaa naabruses asetsesid ka Läti ala tugevamad linakasvatatajad kihelkonnad, eriti Volmari maakonnas Ruhja kih. (16,10%), Mazsalaca (16,52%), Dikli (16,38%), Burtnieki (16,70%) ja Kiegeli (16,82%) kih. Üle maakonna keskmise (12,82%) kasvatati lina veel Valga maakonnas Härgmäel (14,24%) ja Lukes (13,73%).¹

Maksuvabal mõisamaal kasvatati lina kõige enam Viljandimaal Helmes (9,10%) ja Kõpus (8,97%), kõige vähem aga maakonna kirdeosas Põltsamaal (2,14%) ja Pilstveres (3,52%). Pärnumaal oli linakasvatuse intensiivsus suurim Saardes (13,11%), järgnes Halliste (11,98%). Hoopis nõrk oli linakasvatus aga Pärnumaa kesk- ja põhjaosades, eriti just loodes; nii Mihklis üldse ei kasvatatud lina, üsna vähesel määral kasvatati seda Pärnu-Jaagupis (1,58%), Tõstamaal (2,15%) ja Audrus (2,10%). Võrumaal oli maksuvabal mõisamaal linakasvatus nõrk; suhteliselt kõige enam kasvatati Karulas (6,54%), võrdlemisi vähe Rõuges (2,10%) ja Räpinas (2,50%), koguni vähe Vastseliinas (0,61%). Tartumaa maksuvabal mõisamaal oli linakasvatus väike; kõige enam kasvatati Sangastes (7,69%) ja Kodaveres (7,23%), Põhja-Tartumaal kõige vähem Maarja-Magdaleenas (0,72%). Läti ala maksuvabal mõisamaal kasvatati lina märksa enam, eriti Volmari maakonnas, Eesti piiriäärseis ja piirilähedasis Ruhja (11,86%) ja Mazsalaca kihelkonnas (12,87), üsna rohkesti kasvatati lina ka Valgamaal Härgmäel (10,21%).²

Seega oli linakasvatus maksuvabal mõisamaal väiksem kui vakumaal; üldiselt oli ta maksuvabast mõisamaast siiski intensiivsem seal, kus ta oli suurem ka vakumaal, kuigi ei puudu-

¹ Jung-Stilling l. c. 222—223 (tab. 10 b).

² Jung-Stilling l. c. 217—220 (tab. 10 a).

nud erandid. Märksa suurem oli linakasvatus Põhja-Läti eramõisade maksuvabal alal, eriti Volmari maakonnas.

Nüüd vaadelgem, kuidas oli lugu kartulikasvatusega. Liivimaal oli eramõisade kogualast kartuli all üldse 26 662,10 tiinu. Sellest oli

Lõuna-Eesti alal:

Viljandimaal	3.001,90 tiinu
Pärnumaal	1.695,95 „
Võrumaal	4.245,28 „
Tartumaal	6.513,52 „
Kokku	15.456,65 tiinu

Põhja-Läti alal:

Valga maakonnas	3.297,96 tiinu
Võnnu „	3.040,76 „
Volmari „	2.013,37 „
Riia „	2.853,36 „
Kokku	11.205,45 tiinu ¹

Lõuna-Eesti alal oli kartulikasvatus seega suurem kui Põhja-Läti alal. Lõuna-Eesti eramõisade alal oli Võru- ja Tartumaal kartuli all hoopis enam maad kui Viljandi- ja Pärnumaal.

Eramõisade vakumaast oli kartuli all:

Lõuna-Eesti alal:

Viljandimaal	3,52%
Pärnumaal	3,73%
Võrumaal	4,94%
Tartumaal	4,38%

Põhja-Läti alal:

Valga maakonnas	3,60%
Võnnu „	3,35%
Volmari „	1,94%
Riia „	3,73%

¹ Jung-Stilling l. c. 213 (tab. 9 b).

Seega kasvatati Tartu- ja Võrumaa vakumaal kartuleid tublisti üle Liivimaa vakumaa keskmise (keskmise 3,67%); veidi kõrgem oli see arv ka Pärnu- ja Valgamaal. Viljandimaal kasvatati kartuleid kõige rohkem Kolga-Jaanis (5,11%), järgnesid Pilistvere (4,16%) ja Põltsamaa (4,12%), kus kasvatati üle maakonna keskmise normi (3,52%). Kõige vähem oli põldu kartuli all Viljandi kih. (2,02%). Seega kasvatati kõige enam kartuleid maakonna kirdeosas. Tublisti üle maakonna keskmise (3,73%) kasvatati kartuleid Pärnumaal Tõstamaal (8,02%), Pärnu kih. (6,31%), Toris (5,46%) ja Audrus (6,07%), kõige vähem Hallistes (2,11%) ja Saardes (2,15%). Võrumaal toodeti üle keskmise (4,94%) Räpinas (6,31%), Kanepis (5,55%), Põlvas (5,40%), teisel vähem, eriti Karulas (3,06%). Tartumaal ulatus kartulikasvatus tugevasti üle maakonna keskmise (4,38%) Maarja-Magdaleenas (7,96%) ja Võnnu kih. (7,12%); kõige vähem toodeti Sangastes (3,02%), Kursis (3,15%), Rõngus (3,20%), Otepääl (3,13%) ja Kodaveres (3,16%).¹

Maksuvabal mõisamaal oli tootmine järgmine:

Lõuna-Eesti alal:		Põhja-Läti alal:	
Viljandimaal	6,26%	Valga maakonnas	5,20%
Pärnumaal	4,87%	Võnnu	„ 3,96%
Võrumaal	8,05%	Volmari	„ 2,72%
Tartumaal	7,11%	Riia	„ 4,73%

Järelikult toodeti maksuvabal mõisamaal üle Liivimaa keskmise (5,40%) Viljandimaal, eriti aga Tartu- ja Võrumaal. Läti alal toodeti igal pool alla Liivimaa keskmise. Tublisti üle maakonna keskmise (6,26%) toodeti kartuleid Viljandimaa kirdeosas Pilistveres (9,54%) ja Põltsamaal (7,09%), Kolga-Jaanis (7,33%) ja Tarvastus (7,92%), kõige vähem aga Viljandi kih. (3,80%).

Pärnumaal kasvatati tugevasti üle maakonna maksuvaba mõisamaa keskmise (4,87%) maakonna loodeosas Tõstamaal (8,53%), Audrus (6,67%), Pärnu-Jaagupis (5,56%), Mihklis

¹ Jung-Stilling l. c. 221—224 (tab. 10 b).

(5,95%), peale selle veel Pärnu kih. (5,22%), kõige vähem aga Vändras (2,91%). Võrumaal kasvatati üle maakonna keskmise (8,05%) Rõuges (9,66%), Räpinas (9,12%), Kanepis (9,26%), kõige vähem aga Karulas (6,36%). Tartumaal kasvatati kartuleid üle maakonna keskmise (7,11%) Kodaveres (10,25%), Laiusel (9,74%), Võnnus (9,61%), Torma Lohusuus (8,62%), kõige vähem aga Puhjas (3,38).¹

Nüüd jälgigem ka viinatootmist, et näha, missugune seos oli sellel kartulikasvatamisega.

Jung-Stillingu andmeil toodeti Liivimaal 1863./64. a. 82.206.783,34 kraadi piiritust, 1878./79. a. aga 61.417,779 kraadi, kusjuures toodang oli maakonniti järgmine:

Lõuna-Eesti alal:

	1863/64.	1878/79.
Viljandimaal	8.886.060,48 kraadi	8.330.282 kraadi
Pärnumaal	2.414.219,63 „	1.846.956 „
Võrumaal	13.010.587,20 „	14.148.741 „
Tartumaal	19.518.149,38 „	16.795.675 „

Põhja-Läti alal:

	1863/64.	1878/79.
Valga maakonnas	16.591.225,57 kraadi	7.931.406 kraadi
Võnnu „	10.311.504,71 „	4.488.380 „
Volmari „	3.697.931,00 „	1.790.815 „
Riia „	7.004.850,97 „	1.836.627 „
Riia linna alal	772.253,50 „	1.016.167 „
Riia linnas	— „	3.232.730 „ ²

Võrreldes 1863./64. a-ga langes Liivimaal viina produktsioon a. 1878/79 $\frac{1}{4}$ võrra. Tugev oli tootmise langus Põhja-Läti alal, eriti läänepoolsetes osades. 1878/79 toodeti piiritust kõige enam Tartu- ja Võrumaal, umbes pool Liivimaa toodangust ja $\frac{4}{5}$ Lõuna-Eesti ala toodangust. 1863/64 toodeti inten-

¹ Jung-Stilling l. c. 217—221 (tab. 10 a ja 10 b).

² Jung-Stilling Ein Beitrag 24.

siivsemal produktsioonialal Võrumaal Räpinas, Vastseliinas ja Kanepis à 1.500.000—2.000.000 kraadi, Harglas ja Põlvas à 1.000.000—1.500.000 kraadi, Rõuges ja Urvastes à 2.000.000—2.500.000 kraadi, Karulas 500.000—800.000 kraadi, 1878./79 toodeti Võrumaal kõige enam Räpinas: umbes 3.000.000 kraadi; järgnes Vastseliina 2.500.000—3.000.000 kraadiga. Rõuges, Urvastes, Kanepis ja Põlvas toodeti à 1.500.000—2.000.000 kraadi, Harglas 800.000—1.000.000 kraadi ja Karulas kuni 300.000 kraadi. Järelikult oli 1878./79. a. viina produktsioonis esikohale tõusnud Räpina, järgnesid Vastseliina, Rõuge, Urvaste, Kanepi ja Põlva.

Tartumaal toodeti piiritust 1863./64. a. kõige enam Tartu-Maarja ja Palamuse kih.: à 2.000.000—2.500.000 kraadi, järgnesid Kambja, Rõngu, Võnnu, Äksi ja Laiuse à 1.500.000—2.000.000 kraadiga, Nõo, Maarja-Magdaleena ja Kodavere à 1.000.000—1.500.000 kraadiga, Sangaste 800.000—1.000.000 kraadiga, Otepää, Rannu, Kursi ja Torma Lohusuu à 500.000—800.000 kraadiga, Puhja kuni 300.000 kraadiga. 1878./79. a. seisis tootmiselt Tartumaa eesotsas Võnnu 2.500.000—3.000.000 kraadiga, järgnesid Tartu-Maarja 2.000.000—2.500.000 kraadiga, Kambja ja Palamuse à 1.500.000—2.000.000 kraadiga. Nõos, Kursis, Maarja-Magdaleenas ja Kodaveres toodeti à 1.000.000—1.500.000 kraadi, Laiusel 800.000—1.000.000 kraadi, Sangastes ja Rõngus à 500.000—800.000 kraadi, Äksis 300.000—500.000 kraadi, Otepääl, Puhjas ja Torma Lohusuu kuni à 300.000 kraadi, kuna Rannus üldse enam ei toodetud.

Viljandimaal toodeti 1863./64. a. kõige enam Põltsamaal 1.500.000—2.000.000 kraadi, järgnesid Viljandi ja Kõpu ning Helme à 1.000.000—1.500.000 kraadiga, Paistu ja Pilistvere à 800.000—1.000.000 kraadiga, Suure-Jaani, Kolga-Jaani ja Tarvastu à 500.000—800.000 kraadiga. 1878./79. a. seisis Viljandimaal tootmises esikohal jällegi Põltsamaa 2.500.000—3.000.000 kraadiga, järgnesid Kõpu ja Viljandi kih. à 1.000.000—1.500.000 kraadiga, Pilistvere 800.000—1.000.000 kraadiga, Kolga-Jaani, Paistu ja Tarvastu à 500.000—800.000 kraadiga, Suure-Jaani 300.000—500.000 kraadiga, kuna Helmes piiritust üldse ei toodetud.

Pärnumaal toodeti 1863./64. a. kõige enam Karksis, Audrus ja Tõstamaal: à 500.000—800.000 kraadi, Pärnu-Jaagupis ja Hallistes à 300.000—500.000 kraadi, Mihklis, Väandras, Pärnu kih., Saardes ja Häädemeestel kuni à 300.000 kraadi, Toris ei toodetud üldse. 1878/79 toodeti Pärnumaal kõige enam Karksis — 1.500.000—2.000.000 kraadi, Tõstamaal, Audrus ja Pärnu kihelkonnas à 500.000—800.000 kraadi, Pärnu-Jaagupis kuni 300.000 kraadi, Mihklis, Toris, Väandras, Saardes, Hallistes ja Häädemeestel ei toodetud üldse. ¹ Läti alal oli tugev tootmine Riia linna piirkonnas ja Aluksne alal, à 3.000.000 ja enam kraadi. Maksuvabal mõisamaal näib kartulikasvatuse viinatootmisega enam vahenditus sidemes olevat kui vakumaal, aga ka talumajapidamistes ei puudu siiski seos kartuli- ja viinatootmise vahel, eriti Lõuna-Eesti idaosades. Et kartulitoodangu suhteline suurus pole iga kord seotud viinatootmise suurusega teatud kihelkonnas, on osalt seletatav muidugi kihelkonna põldala pinnase üldsuurusega, osalt sellega, et mõni kihelkond omas sääraseid viinatootmise sisseseadeid, mis võimaldasid kartulitoodangu ülesostmise ka naaberkihelkonnast. Kartulikasvatuse ja viinatoodangu andmeid võrreldes näeme, et kartuli- ja viinatootmine oli suur eriti Lõuna-Eesti idaosas Võrumaal ja Tartumaal, Võrumaal eriti ida- ja lõunaosas, Tartumaal kesk- ja põhjaosas, Viljandimaal kirdeosas, Pärnumaal kesk-, eriti aga loodeosas ja kagus — Karksis.

Kartul etendas siis eriti Lõuna-Eesti mõisamajapidamistes suhteliselt suurt osa. Tähtsusetu polnud kartuli osa ka Lõuna-Eesti talumajapidamistes. Talumajapidamistes tasuti Lõuna-Eesti idaosas kartulist saadud rahaga talude ostuhinda, talurenti, palk teenijaile, mindi üle suuremale poekaupade tarbimisele jne. 1870-ndais aastais on Vastseliina 4 viinavabriku jaoks ostetud aastas umbes 20.000 vakka kartuleid Vastseliina talupoegadelt. Mõnes piirkonnas on talupidajad müünud aastas kuni 200—300 vakka. M. Veske poolt kogutud andmeil, mille najal ta a. 1875 esines ettekandega õpetatud Eesti Seltsis, on Vastseliina ala kahe mõisapidaja umbkaudse arvestuse järgi

¹ Jung-Stilling Ein Beitrag, Kartogramm nr. 4.

24 Võrumaa viinavabrikut ligi 50.000 vakka, s. o. peaaegu $\frac{1}{3}$ tarvitatavatest kartulitest saanud talupoegadelt.¹

Ka Kodavere kihelkonnas olevat üksikud talupojad müünud aastas viinavabrikutele 50—200 vakka.

Võrumaal toodetud viin viidud Pihkvasse, Virumaa oma aga Peterburisse.

Põhjus, miks Lõuna-Eesti idaosades viinatootmine suur oli, näib osalt põhinevat traditsioonidel. Suurt mõju näib siiski jätnud olevat see, et Vene peatarbimisaladele Pihkvale ja Peterburile olid Lõuna-Eestis idapoolsed alad ja Põhja-Lätis Aluksne piirkond lähemal kui läänepoolsed alad. Osalt põhjustasid viinatoodangu arendamist muidugi ka mullapinnase omadused, — igal pool ei võimaldanud see linakasvatuse arendamist, küll aga kartulikasvatust. Veel üldisem kui Lõuna-Eestis, oli viinatootmine Põhja-Eestis. Viinatootmise rajoonilisust pidi, nagu juba äsja mainitud, eriti mõjustama turu lähedus, sest transportimine nõudis suuri pingutusi. Oli ju see veel ajajärk, mil meie maa omas ainsat raudtee-sidet Vene alaga Paldiski—Tallinna—Peterburi vahel. Talude müügiga ja teorendilt raharendile üleminekuga kaotas mõisavõim talude rendi näol pealepandud voorikohustused. Selle küsimuse lahendamine oli mõisale siiski kergem Põhja-Eestis, kus voorikohustused olid tol ajal suuremad kui Lõuna-Eestis; pealegi olid siin soodustuseks Peterburi turuga sideme pidamisel äsjamainitud raudtee ja Põhja-Eesti sadamad, eeskätt Tallinna sadam. Järelikult oli mõisamajapidamine siis Põhja-Eestis ja Lõuna-Eesti idaosades enam seotud viinatootmisega kui Lõuna-Eesti kesk- ja eriti edelaosades, kus põllumajanduslik tootmine oli suunatud enam linakasvatusele.

Jälgigem nüüd ka karjapidamist ja selle seost põllumajandusliku tootmisega. Andmed selleks pole täpsed ka nende alade kohta, kus toimus loomade loendus.² Ka riigimõisade alade kohta puuduvad andmed.

¹ M. Weske Über den Culturfortschritt im Leben der Esten, Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1876 (Dorpat 1877) 41.

² Jung-Stilling Materialien 13—14.

Talumajapidamises vakumail oli 1881/83 loomi järgmiselt:

Lõuna-Eesti alal:

	hobuseid	lehmi	pulle	härgi	lambaid	sigu
Viljandimaal	7.276	13.644	2.484	280	20.698	9.786
Pärnumaal	4.703	9.820	1.740	467	13.355	5.020
Võrumaal	6.525	18.004	1.468	32	14.996	11.608
Tartumaal	11.593	27.445	3.599	127	27.307	18.406
Kokku	30.097	68.913	9.291	906	76.356	44.820

Nagu neist andmeist näeme, oli Lõuna-Eesti vakumaal võrrelduna kultuurialaga loomade pidamine üksikutes maakondades enam-vähem võrdne; ometi on silmapaistev lammaste arvu suhteline vähesus Tartu- ja Võrumaal (muide on Võrumaa suhteliselt siiski lehtarikas). Härgade rohkuselt paistavad silma Viljandimaal Põltsamaa (156 härga), Pärnumaal Pärnu-Jaagupi (127), Vändra (134) ja Tõstamaa (95). Võrumaal oli härgi vähe, samuti Tartumaal.

Maksuvabal mõisamaal oli 1881./83. a. loomi:

Lõuna-Eestis:

	hobuseid	lehmi	pulle	härgi	lambaid	sigu	nuumloomi
Viljandimaal	3.910	8.261	625	341	7.526	3.526	588
Pärnumaal	3.343	7.778	682	487	6.180	2.744	267
Võrumaal	3.401	7.333	399	169	5.005	3.454	1333
Tartumaal	7.125	18.020	1.093	225	12.091	7.562	897
Kokku	17.779	42.392	2.799	1.222	30.802	17.286	3085

Viljandimaa maksuvabal mõisamaal oli härgi kõige enam Kolga-Jaanis (105) ja Pilistveres (101), nuumloomi aga Põltsamaal (230) ja Pilistveres (173); Pärnumaal oli härgi kõige enam Pärnu-Jaagupis (113), Tõstamaal (108) ja Pärnu kih. (107), nuumloomi Karksis (85) ja Audrus (81). Võrumaal oli härgi vähe, nuumloomi aga üsna rohkesti Rāpinas (272), Rõuges (260), Urvastes (252), Harglas (187) jm. Tartumaal oli maksuvabal talumaal vähe härgi, kõige enam Võnnus (59) ja Laiusel (56); aga nuumloomi oli mõnel pool siiski võrdlemisi

palju, nii Nõos (144), Laiusel (143), Võnnus (95), Rõngus (85) ja Kursis (84). Läti alal olid mõisade seas üldse suurima arvu nuumloomadega kihelkonnad Valga maakonnas, nimelt Aluksne (1171) ja Schwaneburg (300).¹

Üldiselt oli nuumloomade pidamine seoses viinatootmisega, kuna härgade pidamise põhjuseks oli osalt vahest ka veel nende kasutamine tööloomadena. Tegelikult oli aga töö Lõuna-Eestis nii intensiivistunud, et tööloomadeks kasutati peaaegu eranditult hobuseid. Põhja-Eestis oli olukord samal ajal mõnevõrra teissugune.

Kvoodil oli peremeeste loomi

Lõuna-Eestis:

	lehmi	pulle	härgi	hobuseid	lambaid	sigu
Viljandimaal	2.972	496	51	1.648	4.887	2.084
Pärnumaal	2.870	491	243	1.380	4.073	1.505
Võrumaal	2.256	149	52	878	1.805	1.578
Tartumaal	3.863	457	61	1.588	3.603	2.590 ²
Kokku	11.961	1.593	407	5.494	14.368	7.757

Sulasrahval oli vakumaal loomi

Lõuna-Eestis:

	hobuseid	lehmi	pulle	härgi	lambaid	sigu
Viljandimaal	1.172	2.930	41	10	4.192	1.486
Pärnumaal	526	1.180	11	4	1.780	389
Võrumaal	225	2.680	8	—	3.596	1.080
Tartumaal	680	3.470	12	2	4.172	1.954 ³
Kokku	2.603	10.260	72	16	13.740	4.909

Sulasmajapidamistes Viljandimaa vakumaal oli hobuseid kõige enam suure Põltsamaa kihelkonnas (375), Helmes siiski sellest vähem (173), üsna rohkesti Kolga-Jaanis (111), vähe aga Paistus (54) ja Tarvastus (32).⁴ Sellest selgub, et Põhja-

¹ Jung-Stilling l. c. 225—228 ja 229—232 (tab. 11 a ja 11 b).

² Jung-Stilling l. c. 225 (tab. 11 a).

³ Jung-Stilling l. c. 229 (tab. 11 b).

⁴ Jung-Stilling l. c. 232 (tab. 11 b).

Viljandimaa vakutaludes oli sulasteks võrdlemisi palju perekonnainimesi. Pärnumaal oli vakumaa sulasrahval palju hobuseid Vändras (186), koguni vähe aga Loode-Pärnumaal, eriti Tõstamaal (12) ja Mihklis (12). Võrumaal oli vakumaa sulasrahval kõige enam hobuseid Karulas (89), vähe Rõuges (11) ja Põlvas (2). Tartumaal oli vakumaa sulasrahval hobuseid kõige enam Laiusel (156), koguni vähe Kodaveres (8) ja Palamusel (13), üsna vähe ka Otepääl (12) ja Äksis (16).¹ Võrdlemisi tugevasti oli sulasrahval vakumaal hobuseid Põhja-Läti alal Volmari maakonnas.²

Kvoodil oli sulasrahval kõige enam hobuseid Viljandimaal, — umbes pooled Lõuna-Eesti kvoodi sulasrahva hobustest; hoopis enam kui Lõuna-Eestis oli hobuseid kvoodimaa sulasrahval Põhja-Lätis, eriti Volmari maakonnas. Kvoodil oli sulasrahval kõige enam hobuseid Põltsamaal (87) ja Suure-Jaanis (81), üsna palju ka Kolga-Jaanis (50), Pärnumaal võrdlemisi palju Vändras (62), koguni vähe aga Loode-Pärnumaal ja Hallistes. Võrumaal oli kvoodimaa sulasrahval enam hobuseid ainult Karulas (68). Tartumaal oli kvoodimaa sulasrahva hobuste arv päris väike. Viljandimaa maksuvabal mõisamaal oli sulasrahva hobuseid kõige enam Helmes (101). Pärnumaa, mis omas palju sulasrahva hobuseid maksuvabal mõisamaal, omas neid õige tublisti Pärnu kih. (267) ja Saardes (266); ka mujal leidus hobuseid rohkesti, kaasa arvamata Loode-Pärnumaa (siin oli Pärnu-Jaagupis siiski 110 sulasrahva hobust). Võrumaal seisid eesotsas Urvaste (111), Hargla (108) ja Rõuge (108), Tartumaal Maarja-Magdaleena (179) ja Sangaste (132). Lätimaal oli maksuvabal mõisamaal sulasrahval hobuseid silmapaistvalt palju Volmari maakonnas.³ Nagu neist andmeist näeme, oli sõltuvaid sulasrahva majapidamisi võrdlemisi palju Viljandi- ja Pärnumaal.

Loomapidamises toimus 19. sajandil Lõuna-Eestis suur muutus. Nagu andmed loomade koosseisu kohta lasevad oletada,

¹ Jung-Stilling l. c. 231—232 (tab. 11 b).

² Jung-Stilling l. c. 230 (tab. 11 b).

³ Jung-Stilling l. c. 226—228 (tab. 11 a).

kasutati tööloomadena peaaegu eranditult hobuseid; härgi vahest ainult harukordadel. Näib, et härgade ja nuumloomade pidamine on intensiivsem olnud vahest seal, kus toodeti viina ja sai praaka kasutada nuumloomade pidamiseks. Suhteliselt polnud nuumloomade pidamine Lõuna-Eestis suur ja see oli koondunud Lõuna-Eesti idapoolsemasse osadesse, eriti aga kirdeossa. Piimamajandus polnud mõisades ega taludes veel kuigi silmapaistev, olgugi et karja koostises oli lehmade osa hoopis suurem kui pullide oma. Pulle peeti taludes vähe, veel vähem peeti neid sulasmajapidamistes. Karjapidamine näib arenenud olevat esijoones põllupidamise tarvete seisukohast, — oligi tol ajal peamiseks põlluväetiseks laudasõnnik, ja pealegi vajab talupere toiduks eeskätt piima. Piim ja piimasaadused läksid esijoones siseturule, nendega varustati linnu ja teisi keskse ilmega asulaid. Suhteliselt polnud aga linnarahvastiku % siis nii suur kui nüüdisajal. Seetõttu, et taludes ja mõisades omas nüüd ka liha toiduna endisest suuremat tähtsust, arenes tugevasti sigade pidamine. Toodetud lihatagavarad mahtusid majapidamistesse enestesse ja kohalikesse linnadesse, osalt saadeti liha siiski ka välisturule.

Üldiselt polnud siis loomakasvatus arenenud välisturu nõuete kohaselt. Ei pööratud veel tähelepanu tõuloomade soetamisele nagu Taanis. Loomapidamisel oli Põhja-Eestis teisi ülesandeid kui Lõuna-Eestis: P a u l J o r d a n'i andmeil kasutati Põhja-Eestis 1863. a. Harjumaal mõisades tööloomadena tööhobuseid 1702 ja härgi 2534, Virumaal 2263 resp. 2417, Järvamaal 1299 resp. 1358, Läänemaal 1314 resp. 2889, kokku tööhobuseid 6578 ja härgi 9198. Taludes kasutati tööhobuseid enam kui mõisades. Nii oli 1863 Põhja-Eesti taludes:

	hobuseid	härgi
Harjumaal	10.932	9.915
Virumaal	13.073	5.202
Järvamaal	7.381	2.275
Läänemaal	12.467	9.954 ¹

¹ P. J o r d a n Beitrage zur Statistik des Gouvernements Ehstland, 2. Band (Reval 1871) 72—77.

Nagu neist andmeist näeme, kasutati Põhja-Eesti mõisades 1863. a. tööloomadena eriti palju härgi Harju- ja Läänemaal; umbes sama nähtus kordus taludes, aga Järva- ja Virumaal olid taludes tööloomadena kasutamisel peamiselt juba hobused. Veel 1886. a. oli Harjumaa mõisades 2635 ja taludes 10.655 tööhärga, Virumaal 2046 resp. 3700, Järvamaal 912 resp. 1758 ja Läänemaal 2501 resp. 11.301.¹ Seega toimus umbes 15-aastases vahemikus mõisa tööloomade koostises Põhja-Eestis üsna suur muutus; siiski seisis Põhja-Eesti tööloomade rakendamise ratsionaalsuselt tugevasti taga Lõuna-Eestist. Lõuna-Eesti oludele seisis tööloomade rakendamise seisukohalt Põhja-Eestis lähemal Järva- ja Virumaa.

Tagasi vaadates muudatusele Lõuna-Eesti põllumajanduse põllusüsteemis, üksikute viljaliikide levingule jne., näeme, et see kõik oli võrdlemisi intensiivsem Lõuna-Eesti lõuna-, osalt ka keskosades. Lõuna-Eesti põhjapoolsemais osades oli see maha jäänud Loode-Pärnumaal ja Põhja-Tartumaal, osalt ka Viljandimaa kirdeosas. Aga ka siin ei puudunud erandid, nagu näit. Kirde-Pärnumaal Vändra, Tartumaal Maarja-Magdaleena. Lõuna-Eestis oli sajandi keskelt alates revolutsioneerivalt arenemas linakasvatus. Intensiivne linakasvatus pidi üsna tunduvalt mõjustama üleminekut kolmeväljasüsteemilt mitmeväljasüsteemile; väiksemal määral mõjus kaasa muidugi ka juba kartuli- ja põldheina-, osalt odra- ja kaerakasvatamise tõus.

Traditsionalismi köidikuid aitas seega oluliselt purustada põllusüsteemi ja viljaliikide kasvatamise osatähtsuse muutus. Majandati endisest enam turu, eriti välisturu jaoks, ja rahvusvahelise turu konjunktuurid hakkasid endisest enam mõjustama Eesti ala põllumajandust. Lõuna-Eesti põllumajandust aitasid rahvusvahelise turuga siduda eriti lina, osalt ka kartul ja teravili.

Seoses uute põllukultuuride arenguga ja ka sellega, et osa tööjõust tuli nüüd võtta vabalt turult, toimus muutus ka töö-

¹ P. Jordan Beiträge zur Geographie und Statistik des Gouvernements Ehstland (Reval 1889) 47.

vahendites. Endisest enam kasutati tööloomadena hobuseid, aegamisi muutusid täielikumaks ka igasugused põllutööriistad. Rööbiti töövahendite muutusega ratsionaliseerus inimkäetöö, seda kõigepealt nn. Mulgi- ja Võrumaal, osalt ka mujal. Töö ratsionaliseerimiseks pakkusid avaramaid võimalusi Lõuna-Eesti suuremad talud, kus uus olukord tegi tööjõu ratsionaalsema kasutamise ja suurema pinge vajalikuks muuseas juba suur tööjõu vajadus töö hooaegadel. Lõuna-Eesti talus, olgugi et perekonnad olid lasterikkamad kui nüüd, ei saadud oma perekonna tööjõuga kaugeltki läbi, mistõttu tuli ohtrasti kasutada palgalisi. Vabalt turult palgatud töölisi ei võidud aga põllule saata aeglaselt liikuvate härgadega, vaid hobustega. Õige suured linaväljad nõudsid väga palju tööjõudu lina kitkumisel, leotamisel, laotamisel ja talvisel lina masindamisel. Ei aidanud üksi, et ainult peremees ise oleks murdnud tööd teha, ta pidi oskama seda ka juhtida, ja see oli nüüd keerukam kui vanaasti, mil turu jaoks majandamine polnud veel läbi lõõnud. Seega seisis ees tugev intensiivistumisperiod. Intensiivistumise eelduseks ja ühtlasi kannustajaks olid teorendilt raharendile ja talude ostule üleminek, samuti ka üleminek rahamajandusele. Mõisavõimust iseseisvustuv talu võimaldas peremehele talus suurema disponeerimisvabaduse. See intensiivistumine toimus suurema kiirusega Lõuna-Eesti nn. mulgimaalistes kihelkondades, kuhu kuulusid põhikihelkondadena Halliste, Helme, Paistu, Tarvastu, Viljandi ja osalt Kõpu ja Suure-Jaani kihelkond, kuna mulgimaaliste kihelkondade loomulikuks jätkuks tundusid olevat Tartumaa läänepoolsed kihelkonnad, mis nagunii olid tihedas rahvaliikluse-seoses Mulgimaaga. Mulke tuli näit. Tartumaa läänepoolsematesse kihelkondadesse, osalt veel kaugemale, kaasa tuues mulgimaalist mentaliteeti, tootmisviise, esijooned levitades, arendades ja moderniseerides linakasvatust vastavalt turumajanduse nõuetele. Ka olid mulgid need, kes oma eeskujuga ergutasid kohalikke peremehi talude ostmisele. Muude mulkide hulgas avaldasid pikema aja jooksul suurt mõju Halliste mulgid, eesotsas abjakatega, kes mulkide liikumise varemal faasil tungisid edasi Mulgimaa ruumis eneses, minnes Paistusse, Tarvastussegi, Suure-Jaani ümbrusesse ja

teisale; samuti olid need eeskätt Halliste mehed, kes ostsid talusid Saarde kihelkonna eramõisades. Ent võrdlemisi vara olid liikumas ka Viljandimaa lõunakihelkondade mulgid, kes teotseksid läänes ja kagus juba 19. sajandi keskel ja pärast seda, esiti töörahvana, hiljemini taluomanikena.

Mulkide tõus kodus ja võõrsil on seotud esijoones linaga. Vanemast ajast on tugevamaks linakultuuri arenemisalaks Eestis peamiselt kolm ala, nimelt Võrumaal Räpina, Hargla, Põlva, Viljandi- ja Pärnumaal Tarvastu ja Halliste ning Läänemaal Vigala. Vigala lina headusest ja kuulsusest kõnelevad juba keskaegsed allikad, teiste linakasvatamispiirkondade osatähtsust mainib Hupel 18. sajandi lõpul. Aga on andmeid, mis osutavad sellele, et ka neis piirkondades oli linakasvatus juba varemalt tugev. Raske on öelda, kuivõrd on Lõuna-Eesti linakasvatuse alad arenenud spontaanselt, oma jõu kohaselt, ja kui palju on kaasa mõjunud naabrus. Näit. võiks arvata, et Võrumaa linakultuuri harrastamist on mõjutanud Läti alal Aluksne piirkond. Samuti võiks arvata, et Halliste ja Tarvastu linakasvatus on pärit enam kodustest tingimustest.

1870-ndate aastate lõpul ja 1880-ndate aastate alul kulmineerus linakasvatus. Hiljemini algas linakasvatases tagasi-tõmbumine, sest linahindade konjunktuur maailmaturul polnud enam nii soodus. Esijoones tõmbus linakasvatus tagasi juba 1880-ndate aastate paiku suurmajapidamistes. Seni oli linal olnud suur mõju põllumajandusele, väljasüsteemide arendamisele, rahamajandusele üleminekule, ühes sellega aga ka talude emantsipeerumisele mõisavõimust. Edaspidi ei jäänud lina siiski põllumajanduse arengu ja töö intensiivistumise tähtsamaks faktoriks. Uueks ja tähtsamaks teguriks sai piimakari, mis mõjutas uusi muudatusi põldtaimede kasvatamises, kaasa tuues loomasöödaks vajaliku toitainese enamarenenud tootmise ja tehes möödapääsematuks uute, enamarenenud töövahendite kasutamiselevõtmise, seega kaasa aidates põllumajandusliku tootmise mehhaniseerimisele. Uus olukord, mis arenes 20. sajandi alul, tõi ka teissuguse suhtumise looduslikkudesse heinamaadesse ja karjamaadesse. Karjakasvatuse arenguga pidid loomulikult vähenema metsaheinamaad ja karjamaad, sest

metsaheinamaade heina väärtus oli kehv ja saak vähene ega tasunud korralikult töökulusid. Paratamatult pidi loomulikkude heinamaade pindala vähenema või neid pidi kultiveeritama. Üleminek ratsionaalsemale karjapidamisele nõudis tõukarja aretamist. Tehti algkatseid 1880-ndais aastais, alul muidugi mõisades. Taludes see protsess veel ei alanud; neis hakkas karja äretamine pisitasa maad võtma 20. sajandi esimestest aastatest peale.

Tootmise suund mõjus ka tootjate psühholoogiale. Tugev linakasvatus mõjus kaasa majapidamise individualismi arendamiseks juba sellega, et ta võimaldas talul vabaneda mõisa majandusliku mõjuvõimu alt. Linakasvatuse arendamine ei nõudnud ka säärast kapitali, mis poleks vastav olnud ühe talu kandejõule. Kruntimine, talude päriksostmine lina eest saadud rahaga kiskus talu tootmiselt ja psühholoogiliselt välja külakehandist, arendades taluindividualismi. Talu sai seega vabama seisukoha nii mõisavõimu kui ka küla suhtes. Nagu nägime, oli peale lina veel teistel põllukultuuridel üsna tähtis osa talude vabanemisel mõisavõimust, nii näiteks kartulikasvatusel neis Lõuna-Eesti osades, kus arenes viinatootmine.

Mõisavõimust vabanemise märgatavamaks tulemuseks oli peremeeste-kihi enesetunde ülespaiskumine. Eestlane, kes sajan-dite jooksul oli nii sotsiaalmajanduslikult kui ka psühholoogi-liselt mõisavõimust sõltuv olnud, ei omanud vaba isiksuse tun-net. Nüüd aga, omades päristalu, tundis ta end kõigepealt majanduslikult ja sotsiaalselt enam iseseisvana. See iseseis-vuse-tunne arenes kõige enam Lõuna-Eesti mulgimaaliste kihel-kondade taluperemeestel, eriti silmapaistvalt Hallistes, Paistus ja Tarvastus. Taluindividualismiga ja jõukusega rööbiti are-nes üsna suur muutus, nagu peagi näeme, elamutingimustes; muutused tulid koguni pulmade jne. teostamise viisides.

Aga uus põllumajandusliku arengu suund 20. sajandi alul, eriti just moodne karjamajandus, samuti ka põllumajanduse mehhaniseerimine tõid kaasa sääraseid suuri majanduslikke pingutusi, mis polnud jõukohased üksikule talule. Seepärast tuli ühistegelikul alusel liituda. Põllumajandusliku tootmise arendamisel oli nüüd vaja nõuandjaid, vastavaid tehnilisi va-

hendeid ning sisseseadeid (rehepeksumasinaid, meiereisid jne.) ja kapitali. Kõige selle arendamiseks oli vaja suuremal määral põllumeesestelsete, masinatarvitajate-ühinguid, piimaühinguid, ühispanku jne. On loomulik, et seetõttu pidi taluindividualism enese kõrval tunnustama ka tugevat ühistunnet nii küla kui ka kihelkonna ulatuses jne. Esiialgu ei leidnud see ühistegevusele toetuv tootmispsühholoogia soodsat arenemispinda tõsimulgi-maalistes kihelkondades, vaid teisel, suurejoonelisemalt nimelt Põhja-Viljandimaal Põltsamaal, Pülistveres ja Kolga-Jaanis, s. o. neis Viljandimaa kihelkondades, mis 1880-ndais aastais ei seisnud Lõuna-Eesti, eriti veel Viljandimaa arengus esikohal. Pidurid uue olukorra tekkimiseks polnud siin nii tugevad kui seal, kus taluindividualism oli arenenud sageli äärmuseni.

Kokkuvõetult tohiksime öelda, et soodsate turuhindade konjunktuuri juures arendas lina individualismi, kuna karjaskasvatuse areng valmistas teed ette majanduslikuks ühistegevuseks.

Just individualism seoses vajaliku ühistundega on see tähtis psühholoogiline alus, mis tugevasti kaasa aitab meie nüüdisaegsele põllumajanduslikule arengule. Ilma vajaliku isikliku tubliduseta pole üldse mõeldav ratsionaalne ja elujõuline talupidamine, kuna ühistegevus ja ka ühistunne aitavad kõigepealt jagu saada neist materiaaletest raskustest, millest jagu ei saa üksik isik. Majapidamine nõuab ju suurt moraalset pingutust; seda moraalset jõudu annab nii individuaalne tahe kui ka ühistunne; eriti suure väärtusega faktor on just individuaalne tahe, mis annab inimesele suurt abi majanduslikus võitluses.

Uus majanduslik olukord tõi kaasa ka kõrgema elustandardi, tõusid nõudmised elamuruumide suhtes, arendati liiklemisvahendeid, pöörati enam tähelepanu toitlusele jne.

Elamutingimuste parandamisel tuli tähelepanu pöörata eeskätt elamu varustamisele korstnaga ja akendega, toimus ka ruumide avardamine, mitmekambriliste elamute ehitamine rehetarede juurde ja rehest eraldi ehitatud häärberite soetamine.

Vanemate elamute juures oli üsna tavaliseks nähtuseks, et elamuruumil puudusid korstnad ja kogu talurahvas oli talvel koondatud ühte ruumi, rehetuppa, kus siis asetsesid nii talu

oma pere kui ka teenijaskonna magamisasemed ja kus ka töötati.

Vaadeldes nüüd, kuidas arenesid elamutingimused Lõuna-Eestis. M. Veske võis oma ettekandes õpetatud Eesti Seltsis a. 1875 teatada, et talupojad on hakanud oma maju varustama korstnatega. Enne seda on see toimunud pikkamööda. Olevat alasid, kus korstnatega elamuid olevat $\frac{3}{4}$ kogu elamute arvust, enamikus kohtades olevat neid siiski vähe, mõnes kohas polevat korstnaid üldse. Esimesed klaasruutudega aknad olivat mõnel pool 60 aasta eest kasutamisele tulnud, teistes aga 30 aasta eest. Tema teades polevat nüüd peremeest, kelle elamul oleksid aknad ilma klaasita. ¹ Veske kasutas oma ettekandeks, ankeediandmeid 1870-ndate aastate alult. Ent hiljemini, Jung-Stilling'u poolt kasutatud ankeediandmete ajaks, oli olukord juba palju muutunud. Jung-Stilling'u andmeil, mis on saadud Põltsamaalt, polnud see kihelkond elamute poolest Liivimaal tahajäänumaid; uusi elamuid ehitasid siin just need talumehed, kes olid hiljuti omandanud talusid. Nad ehitasid enamikult veel rehega ühise katuse alla, aga elamud olid nüüd korstnaga, mitme toaga, laudpõrandatega ja suurte akendega; ka mõisades ehitati sulastele ajakohasemaid ehitisi. Viletsamate elamutega pidid leppima päevapalgalised ja saunikud sel puhul, kui neil oli kasutada vanemast ajast pärit olevaid elamuid. Sageli oli neil kasutada ainult üks suitsutuba, mida tarvitati magamiseks, töö- ja eluruumiks kui ka reheks. Kohalikud käsitöölised aga püüdsid juhul, kui suutsid saada ehitusplatsi, ehitada paremaid, suitsuvabu ja valgemaid elamuid. Üldiselt tuli kasutamisele ka petrooleumilamp. ²

Käsikäes elutingimuste arenguga toimus Lõuna-Eestis muutus ka talurahva söömisel perest lahus. Kuigi elamutingimused paranesid üsna kiire tempoga, ei arenenud talupere teenijaskonnast lahus söömine siiski nii kiiresti. Lõuna-Eesti eramõisade vakumaadel oli see järgmine

¹ Weske l. c. 40.

² Jung-Stilling Materialien 74.

Lõuna-Eesti alal:

	Peremees sõi teeni- jatega koos	Lahus	Puuduvad andmed või majandati tee- nijateta
Viljandimaal	2.267	317	76
Pärnumaal	1.657	74	95
Võrumaal	2.407	340	333
Tartumaal	4.477	102	85

Põhja-Läti alal:

Valga maakonnas	2.598	946	115
Võnnu „	3.912	545	306
Volmari „	784	1.422	126
Riia „	1.669	886	83 ¹

Nagu neist andmeist näeme, oli lahussöömine tugevasti arenenud Läti alal Volmari maakonnas. Üldse oli see Läti alal enam läbi löönud kui Lõuna-Eesti alal. Viljandimaa vakumaal tuli lahussöömist väga tugevasti ette Paistus, kus söödi koos 34 talus ja lahus 113, kuna 24 talu kohta kas puuduvad andmed või neis majandati oma perega. Lahussöömise poolest paistis silma veel Helme (koos 302, lahus 120, andmed puuduvad või majandati ilma teenijateta 5 talus). Lahussöömist esines vähe- sel määral ka Tarvastus, kuna Kirde-Viljandimaal söödi peale mõne üksiku erandi koos. Pärnumaal söödi kõige enam lahus Hallistes (koos 190, lahus 53, kuna andmed puuduvad või majandati oma tööjõuga 9 talus). Mujal Pärnumaal söödi pea- aegu eranditult koos. Võrumaal tuli vakumaal lahussöömist ette kõige enam Rõuges (koos 165, lahus 195, andmed puudu- vad või majandati teenijateta 135 majapidamises). Lahussöö- mist esines tunduvamalt veel Harglas ja veidi vähem Karulas. Tartumaal oli lahussöömist kõige enam Otepääl (koos 184, lahus 33, andmed puuduvad või majandati oma tööjõuga 3 majapidamises).² Nii oli Lõuna-Eesti alal lahussöömine kõige enam arenenud Paistus ja Rõuges, järgnesid Halliste ja Hargla.

¹ Jung-Stilling l. c. 237 (tab. 13).

² Jung-Stilling l. c. 239—240 (tab. 13).

Võiks arvata, et koos- ja lahussöömisele võisid ehk teatavat mõju avaldada Põhja-Läti naaberkihelkonnad. Nagu andmed näitavad, oli Viljandimaa naabruses vakumaal lahussöömine arenenud Ruhja kihelkonnas (söödi koos 25, lahus 320, puuduvad andmed või majandati teenijateta 52 talus). Umbes sama lugu oli Mazsalaca kih. (koos 38, lahus 250, puuduvad andmed või majandati teenijateta 4 talus). Valgamaal oli lahussöömine arenenud Härgmäel (koos 25, lahus 109, andmed puuduvad või majandati teenijateta 23 talus). Luke kihelkonnas söödi enamasti veel koos. Hopas oli koossöömine ülekaalus (koos 185, lahus 117, andmed puuduvad või majandati oma jõuga 65 talus).¹ Silmapaistev on see, et lahussöömist esines palju just neis Läti kihelkondades, mis asetsesid Eesti ala naabruses. Need andmed näitavad, et Eesti alal oli vakumaal teenijatest lahus elamine palju enam arenenud kui lahus söömine.

Olukord maksukohustuslikul mõisamaal (kvoodil) oli teisugune. Siin söödi

Lõuna-Eesti alal:

	Koos	Lahus	Andmed puuduvad või majandati oma perega
Viljandimaa	459	65	78
Pärnumaal	471	21	43
Võrumaal	291	38	66
Tartumaal	485	28	110

Põhja-Läti alal:

	Koos	Lahus	Andmed puuduvad või majandati oma perega
Valga maakonnas	647	180	56
Võnnu „	749	116	54
Volmari „	195	351	67
Riia „	385	184	36 ²

¹ Jung-Stilling l. c. 238—239 (tab. 13).

² Jung-Stilling l. c. 237 (tab. 13).

Neist andmeist näeme, et Lõuna-Eesti ala kvoodil oli koos-
söömine peaaegu üldine, Põhja-Läti alal aga oli lahussöömine
märksa enam arenenud, eriti Volmari maakonnas, kus söödi
lahus peaaegu $\frac{2}{3}$ kvoodi majapidamisis. Lõuna-Eesti ala
kvoodi majapidamisis oli lahussöömine kõige enam arenenud
Viljandimaal. Läti alal esines kõige enam lahussöömist Vol-
mari maakonnas Ruhja kihelkonnas (koos 2, lahus 60, andmed
puuduvad või majandati oma tööjõuga 27 talus) ja Mazsalacas
(koos 11, lahus 52, ilma andmeteta või oma perega 10 talus);
ka Härgmäel söödi kaunis palju lahus, samuti ka Hopas.¹

Nagu näeme, oli Eesti alal siis talu oma pere liikmeil söö-
mises veel tihe kontakt sulasrahvaga. Siin polnud veel suuri
muudatusi tulnud; suurim neist oli küll oma pererahva lahus
elamine sulasrahvast.

Teenijaperest lahus elamine oli vakumaal järgmine:

Lõuna-Eesti alal:

	Koos	Lahus	Puuduvad andmed või majandati ilma teenijateta
Viljandimaal	2.127	447	86
Pärnumaal	1.430	260	136
Võrumaal	2.356	388	336
Tartumaal	3.959	616	89

Põhja-Läti alal:

	Koos	Lahus	Puuduvad andmed või majandati ilma teenijateta
Valga maakonnas	2.511	1.027	121
Võnnu „	3.504	816	443
Volmari „	653	1.543	136
Riia „	1.472	1.097	69

Viljandimaal elati teenijaperest kõige enam lahus Tarvas-
tus (lahus 140 talus, koos 28 talus, puuduvad andmed või ma-
jandati ilma teenijateta 24 talus) ja Helmes (lahus 175 talus,

¹ Jung-Stilling l. c. 238—240 (tab. 13).

koos 246 talus, andmed puuduvad või majandati ilma teenijateta 6 talus); Pärnumaal elati teenijaperest lahus kõige enam Hallistes (elati lahus 147 talus, koos 97 talus, andmed puuduvad või majandati ilma teenijateta 8 talus); Tartumaal elati teenijaperest kõige enam Maarja-Magdaleenas lahus (317 talus, andmed puuduvad või majandati oma töøjõuga 15 talus) ja Rõngus (lahus 162 talus, koos 97 talus, andmed puuduvad või majandati oma töøjõuga 3 talus). Järelikult elati Lõuna-Eestis teenijaperest lahus kõige enam Maarja-Magdaleenas. Teenijaperest lahus elamine oli veel enam kui Lõuna-Eestis arenenud Põhja-Läti alal, eriti Volmari maakonnas; umbes sama nähtus esineb teenijaperega koos ja lahus elamises ka kvoodimaal.¹

Ka palgaolud olid Lõuna-Eestis 19. sajandi keskelt alates tugevasti muutumas. Põllumajanduslikkudes käitistes tuli, nagu mainitud, nüüd töøjõudu hankida vabalt turult, kus polnud seda aga põllutöö hooaegadel küllalt saadaval; eriti ilmses see nähtus Viljandimaa lõunapoolsemates kihelkondades. Suurenev töøjõudude vajadus aitas kaasa, et tööliste palk tõusis tunduvalt (kaasa arvamata mõningaid Lõuna-Eesti põhjapoolsemaid alasid, nagu Loode-Pärnumaa), eriti rahapalk, mis võrreldes loonuspalgaga hakkab omandama aina suuremat osatähtsust, eriti vallaliste teenijate seas. Aga ka loonuspalk polnud tähtsusetu. Üsna harilik oli, et ka vallalised sulased said palgaks linamaad, mis muidugi aitas tõsta rahapalka. Teadagi, et loonuspalk viljas jne. etendas üsna suurt osa abiellunud sulaste töøjõu kasutamisel. Oli üsna harilik, et teenijarahvas sai osa palgast pealis- ja ka alusriiete näol. Eriti vallalised teenijad kasutasid seda palgamoodust, kuna abiellunud sulased pidasid lambaid ja nende naised valmistasid ise villaseid riideid. Kui abiellunud sulastel oli lisaks veel lina maas, saadi ka linast riiet valmistada.

Elustandard elamute ja toidu näol tõusis. Toidunormist kaob aganaleib, liha ja võid tarbitakse endisest enam. Talupere toiduolude paranemisele aitas üsna oluliselt kaasa ka see, et üldiselt veel, nagu nägime, sõid peremees ja tema perekonna

¹ Jung-Stilling l. c. 233—236 (tab. 12).

liikmed perega koos; see omalt poolt aitas muidugi säilitada peremehe, tema perekonna ja teenijasrahva vahel patriarhaalseid sidemeid. Toidukaarti lisanduvad kohv ja suhkur. Elustandardi kuuluvad ka lamp ja petrooleum.

Elamutingimuste paranemine mõjub tunduvalt kaasa ka vaimse kultuuri tõusule. Korstnatega elamuis, mis varustatud klaasakendega ja kus õhtuti ja hommikuti põles petrooleumlamp, oli kergem lugeda ajalehte. Elamute olud olid 1880-ndais aastais Põhja-Eestis hoopis halvemad kui Lõuna-Eestis. Seal leidis veel rohkesti ilma korstnateta elamuid.¹

Juba majanduslikkude olude tõttu oli vaimne kultuur 1880-ndais aastais Lõuna-Eestis kõrgem kui Põhja-Eestis. Lõuna-Eesti kultuurilisest tõusust võtsid silmapaistva energiaga osa just Viljandimaa mulgimaalised kihelkonnad, ent see tõus oli tunduv siiski ka teistes Lõuna-Eesti kihelkondades Võru-, Tartu- ja Pärnumaal.

Lõuna-Eesti arenevast põllumajanduslikust ühiskonnast ammutas oma peajõu ärkamisaja vaimne ja poliitiline elu. Nii põhines Jakobsoni-aegne tugev rahvuslik liikumine oluliselt Lõuna-Eestile, eeskätt Mulgimaale. Juba „Sakala“ ilmumine Viljandis, mis viis ärkamisaja liikumise Mulgimaale lähemale, on sümptomaatiline. Lõuna-Eesti eestipärane majanduslik tõus oli põllumajanduslik, ja see põllumajanduslik tõusuaeg kajastus ka Jakobsoni poliitilise tegevuse kavas. Jakobsoni rahvuspoliitilises töökavas omas üsna tsentraalset seisukohta põllumajanduse arendamine talumajapidamise kaudu ja Eesti rahvusliku iseteadvuse tõstmine talude iseseisvustumisega mõisavõimust. Jakobsoni rahvuspoliitilisele ideoloogiale oli Lõuna-Eesti seetõttu muidugi lähedasem, kui Põhja-Eesti, kus põllumajanduslik areng oli aeglasem ja kus talud hoopis aeglasemalt emantsipeerusid mõisavõimust. Veel sajandi vahetusel oli Põhja-Eestis ostetud ainult $\frac{1}{3}$ kõikidest Põhja-Eesti talunditest, ja ostetutegi juures võideldi ostuvõla tasumisega. Suur osa Lõuna-Eesti talusid oli aga hoopis varemini ostetud, kus-

¹ H. Sepp Põhja-Eesti majanduslik olustik XIX sajandi teisel poolel, Ajalooline Ajakiri 1938 15—17.

juures oli kasutatud eriti soodsaid linahinna konjunktuure maailmaturul.¹

Lõuna-Eesti majanduslikku tõusu ja talude emantsipeerumist mõisavõimust mõjustas tugevasti asjaolu, et Eesti talumajapidamine sai astuda vahenditusse seosesse rahvusvahelise turuga. Varemalt oli peamiselt mõis vilja väljaveoga Eesti ala tootmise viinud kontakti Lääne-Euroopa turgudega, nüüd astus uue tugeva tegurina juurde talu, tootes välisturu jaoks lina ja ka vilja, kuna vili, mida talupoeg varemalt tootis, läks osalt maksuna mõisa ja vahendati mõisa kaudu Lääne-Euroopa turgudele. Lõuna-Eesti põllumajanduslik turutoodang tihendas seost just Inglismaaga, mille tugevastiarenenud tekstiiltööstus vajab Lõuna-Eesti alal toodetud lina.

Asunud rahamajandusele ja turutootmisele, sattus Lõuna-Eesti põllumajanduslik toodang endisest suuremasse sõltuvusse rahvusvahelise turu konjunktuurist.

Kokkuvõtvalt tuleb konstateerida, et Lõuna-Eesti põllumajanduslik käitis, nii mõis kui talu, sai 19. sajandi teisel poolel endisega võrreldes hoopis teise ilme. Mõis kaotas oluliselt selle tööjõu, mille ta varemalt sai taludelt neile pealepandud teokohustusliku töö näol, ja ta pidi nüüd tööküsimuse lahendama teisiti. Ka talus omandas töö rakendamine teissuguse ilme: talu ei saanud enam kasutada mõisa poolt määratud tööjõudu kindlaksmääratud palganormidega, vaid pidi võtma seda vabalt turult, ja mitte enam sulustatud ruumidest, nagu see toimus pärisorjuse ajal. Talu pidi vabalt turult võetud tööjõudu kasutama ratsionaalselt. Tahtes-tahtmata tuli ratsionaliseerida ka tootmist ennast ja toota neid põllumajanduslikke saadusi, mis olid talu seisukohalt kasulikumad. Selle tulemuseks oli, et tootmine differentseerus; ei toodetud suuremal hulgal mitte üksi teravilja, nagu varemalt, vaid ka lina, kartuleid, ristikeina jne. Kultiveeritavate põldtaimede mitmekesisus aitas paremini ära kasutada maapinna mullakihte, kusjuures abiks oli ka sügavam künd. Toodangu suurust ja mitmekesistamist hõlbustasid ka mitmeväljasüsteem ja karjapidamise intensii-

¹ S e p p l. c. 18.

vistumine, mis võimaldas põldude põhjalikumat väetamist. Loomulik, et kõik need hüved said osaks kõigepealt Lõuna-Eesti põllumajandusele, kus väljadesüsteem tugevasti arenes, samuti ka erinevate viljaliikide kasvatamine. Põhja-Eestis tegi suure arenemisastme peamiselt kartulikasvatus, aga seegi tähistas seal suurt edusammu, sest Põhja-Eesti mullastik on väga paljudes paikades eriti soodus kartulikasvatuseks, kartul aga osutus väga kasulikuks ümbertöötamis-aineks viinavabrikuis ja omas tähtsust ka väljaveo-artiklina.

Lõuna-Eesti majandusliku arengu mõistmiseks on suure väärtusega just need statistilised andmed, mis on toodud käesolevas käsitelus, sest nendes peegeldub 1880-ndate aastate olukord. Talumajapidamise seisukohast, mida on käesolevas käsitelus esijärjekorras silmas peetud, oli see võrreldes eelmise ajaga määratu suur edusamm. Talumajapidamine intensiivistus, intensiivistus ka majanduslik mõtlemine. Talupojakihi varandus tõusis. Talude müügist sai mõis palju sularaha, mida tuli paigutada mõisa majapidamistesse. Mõis ei saanud enam kasutada vakumaa-taludele rendina pealepandud teopäevi. Selle tõttu tekkis suur vajadus raha järele, et uutes oludes mõisa põlde majandada ja mõisas teisi käitisi käima panna. Vajalikkude andmete puudusel on siin raske otsustada, kui võrd oldi sunnitud talusid müüma rahavajaduse tõttu. Üldiselt müüdi talusid kiirema tempoga neil aladel, kus viinatootmine oli nõrgem, aga oli ka neid juhte, nagu näit. Vastseliina khk., kus oli küll suur viinatootmine, aga talusid müüdi õige kiiretempoliselt, nagu 1875. aastal. Mõisale võis talude müümine paljudel juhtudel tunduda meeldivana sellepärast, et maahind oli linnahinna kõrgkonjunkturi tõttu tõusmas. Muidugi polnud ju suurmajapidamise väljavaated 1880-ndais aastais mitte ikka kõige paremad; majanduslikud ehitised mõisas nõudsid kulu, samuti palkade maksmine. Sissetulekuid võis mõis saada eeskätt teravilja tootmisest, siis linast, osalt muidugi viinatootmisest, kuna kari neil aastail palju sisse ei toonud; polnud veel sihikindlat tõukarja kasvatamist ja piimasaaduste tootmist välisturu jaoks; toodeti küll mõnevõrra kvaliteet-liha, osalt sise-, osalt välisturu jaoks. Metsa osatähtsus oli väike.

Mets sissetulekuallikana võis arvesse tulla ainult sadamalinade läheduses, kaugemal ei tasunud end töö- ja veokulud. Nagu nägime, suutis ratsionaliseeruv ja intensiveeruv talumajandus lühikese aja jooksul toota suuri kvantumeid kaupu välisturu jaoks, mille eest saadud suured summad leidsid rakedamist talumajapidamistes, kus see oluliselt produktiivselt kulutati esijoones just talumajapidamiste emantsipeerumiseks mõisavõimust. Suurem raha-sissevool põhjustas ka suurema raha-ringvoolu siseturul, nagu sellegagi, et talu hakkas endisest hoopis suuremal määral vajama käsitöösaadusi ja poekaupu, mis omakorda kaasa aitas käsitööliste võrgu tihenemisele, poodide võrgu arengule maal ja uute tsentraalsete asulate tekkimisele. Ka vanad tsentraalsed asulad, linnad, hakkasid nüüd hoopis kiiretempolisemalt kasvama, nagu näit. Viljandi, Võru jt.

Die Richtung der Entwicklung der Feldwirtschaft in Süd-Estland in den 80er Jahren des 19. Jahrhunderts.

In der 2. Hälfte des 19. Jahrhunderts spielte sich in Süd-Estland, im früheren Livland, eine grosse Veränderung in der Entwicklung der Feldwirtschaft ab, die vor allem die südlicheren Kirchspiele Süd-Estlands berührte, in erster Linie Südost-Pärnumaa und Süd-Viljandimaa, West- und Südwest-Tartumaa und ebenfalls die westlicheren Teile von Võrumaa. In dieser grossen Entwicklung bildeten kompaktere Gruppen im damaligen Südostteil von Pärnumaa die Kirchspiele Halliste und Karksi, in Viljandimaa die Kirchspiele Tarvastu, Paistu, Viljandi und Kõpu sowie auch Helme, das jetzt zu dem nach der Selbständigkeit Estlands gebildeten Kreis Valga gehört. In die gleiche Gruppe gehörten auch in Tartumaa Rõngu, Rannu und Puhja und im damaligen Võrumaa die Kirchspiele Urvaste und Karula (letzteres gehört jetzt zu Valgamaa). Anderswo in Süd-Estland gab es Gebiete intensiveren Fortschritts als kleinere Gruppen. Schon in der Mitte des 19. Jahrhunderts wies das Zentrum der intensivsten Entwicklungsgruppe, Viljandimaa, besonders dessen südlicher Teil, die symptomatischen Entwicklungszüge auf, die auch später in der Entwicklung dieses Kreises zu konstatieren sind. Dass z. B. hier die Geburtenziffer und die Sterblichkeit geringer ist als in den anderen südeestnischen Kreisen, scheint auch die Übervölkerung hervorgerufen zu haben, eine Erscheinung, die später in vielen Kirchspielen Viljandimaas offenbar wird. Die verhältnismässig niedrige Geburtenziffer im Vergleich zu anderen Kreisen Süd-Estlands wurde scheinbar

auch durch die Beschränktheit des Lebensraumes in Viljandimaa verursacht, besonders in den südlichen Gegenden, was eine Auswanderung der dienenden Leute in andere Kreise schon in der Mitte des 19. Jahrhunderts veranlasste.

Die Entwicklung der Feldwirtschaft Süd-Estlands zeitigte als zentrale Erscheinung in der 2. Hälfte des 19. Jahrhunderts eine starke und schnelle Emanzipierung der Bauernhofwirtschaft von der Gutsherrschaft; das Bauernland wurde nämlich arrondiert und den Bauern als erbeigen verkauft. Dieser Prozess der Emanzipierung von der Gutsherrschaft berührte in erster Linie das Privatgütern gehörende Bauernland, dessen Nutzniessung die Bauern jahrhundertlang sowohl in der Leibeigenschafts- wie in der Fronzeit gehabt hatten, das sie aber nicht zu eigen besaßen hatten, denn sowohl in der Leibeigenschafts- wie in der Fronzeit besaßen die Bauern über das von ihnen genutzte Land auch nicht das geringste Dispositionsrecht.

In der 2. Hälfte des 19. Jahrhunderts aber ging ein wesentlicher Teil dieses von den Privatgütern bewirtschafteten Landes auf dem Kaufweg in den Besitz der Bauern über. Bis 1883 (bis zu diesem Jahr ist in der vorliegenden Abhandlung die feldwirtschaftliche Entwicklung in Süd-Estland in der 2. Hälfte des 19. Jahrhunderts betrachtet worden) war von der Anzahl der Bauernhöfe auf dem Bauernland der Privatgüter im südeestnischen Raum verkauft: in Viljandimaa ca. $\frac{4}{5}$, in Võrumaa ca. $\frac{2}{3}$, in Tartumaa über die Hälfte und in Pärnumaa $\frac{4}{9}$ (s. Karte). Zum Vergleich sei erwähnt, dass auf nordlettländischem Gebiet bezüglich der verkauften Bauernhöfe an erster Stelle der Kreis Cēsis stand, dem der Kreis Valmiera folgte. An letzter Stelle stand in Nord-Lettland der Kreis Valka. Die Kaufspannung des Bauernlandes der Güter war auf nordlettländischem Gebiet mehr oder weniger die gleiche wie in Süd-Estland. Bezüglich des Ankaufs von Bauernland von den Privatgütern durch die Bauernhöfe stand in Livland, d. h. auf südeestländischem und nordlettländischem Gebiet, an erster Stelle der estländische Kreis Viljandimaa, den 2. Platz hatte der lettländische Kreis Cēsis inne. Am intensivsten kauften die Bauernhöfe Bauernland von den Privatgütern in Pärnumaa in den Kirchspielen Halliste und Karksi, in Viljandimaa in den Kirchspielen Tarvastu, Paistu, Viljandi und Kõpu, in Tartumaa in den Kirchspielen Rannu, Puhja, Rõngu und Maarja-Magdaleena, in Võrumaa in Urvaste und Vastseliina, im jetzigen Valgamaa in Karula und Helme. Im 19. Jahrhundert entstanden Bauernhöfe, Deputatistenstellen usw. auch auf steuerfreiem Gutsland und teilweise auch auf steuerpflichtigem Gutsland, wo unter dem Namen "Quote" nach dem Livländischen Agrargesetz von 1849 ein Teil des Bauernlandes abgetrennt und dem Hofesland zugeteilt wurde. Auf diesem Gebiet fanden sich schon Bauernhöfe, bevor dieses Land vom Bauernland abgetrennt worden war. Nach Angaben Jung-Stillings war (auf dem Bauernland der Privatgüter, auf dem steuerfreien

Hofesland und auf dem Quotenland) von allen Bauernhöfen der Privatgüter 1881/1883 verkauft in Viljandimaa über $\frac{4}{7}$, in Pärnumaa $\frac{1}{3}$, in Võrumaa über die Hälfte und in Tartumaa ca. $\frac{2}{5}$. In der 2. Hälfte des 19. Jahrhunderts wurde auch der grösste Teil der Kronsgüter an die Bauern verkauft.

Symptomatisch ist auch, dass in denselben Kirchspielen, wo mehr Bauerngüter an die Bauern verkauft waren, im allgemeinen das Feldersystem mehr entwickelt war, ausser im Kirchspiel Vastseliina in Võrumaa. In den Gütern der entwickelteren Kirchspiele erstrebte man hauptsächlich das Sechs- und das Siebenfeldersystem, während in den weniger entwickelten Kirchspielen recht reichlich auch das Vier- und das Fünffeldersystem anzutreffen war. Bei der Entwicklung des Feldersystems verringerte sich das Gebiet für Roggenaussaat, und das Brachfeld wurde nunmehr wegen des Fortschritts der Viehwirtschaft besser gedüngt. Die Bedeutung des Hafer- und Gerstenanbaus stieg, und beide Getreidegattungen kommen auch als Futterkorn für die Tiere viel mehr in Frage als früher. In den südlicheren Kirchspielen Süd-Estlands stieg im 19. Jahrhundert, besonders in der 2. Hälfte, die Flachszeit, die wegen der günstigen Flachspreise auf dem Weltmarkt einen schwungvollen Übergang zur Geldwirtschaft ermöglichte, beim Ankauf von Bauernhöfen half und es möglich machte, dass dem Gesinde der Lohn in Geld ausgezahlt werden konnte etc. Eine besonders grosse Bedeutung hatte der Flachs für die Haushaltung auf den Bauernhöfen. Auch der Kartoffelanbau vergrösserte sich merklich. Man begann, Kartoffeln mehr als bisher als Viehfutter zu verwenden. Das verhältnismässig grosse Steigen des Kartoffelanbaus, vor allem in den Ostteilen Süd-Estlands, stand in Zusammenhang mit den dortigen Spiritusfabriken, deren es in Võru- und Tartumaa mehr gab als in irgendeinem der anderen Kreise Süd-Estlands und Nord-Lettlands. Er beeinflusste die Spiritusproduktion in Süd-Estland und Nord-Lettland. Auch das beim Kartoffelverkauf erworbene Geld verwendeten die Bauern zum Übergang zur Geldwirtschaft, so z. B. in Tartumaa in den Kirchspielen Maarja-Magdaleena und Kodavere, in Võrumaa in Vastseliina. Parallel mit dem Fortschritt in der Feldwirtschaft ging auch eine Entwicklung in der Viehzucht, die es ermöglichte, die Felder besser zu düngen und die Verpflegungsverhältnisse zu bessern. Aber bis in die 80er Jahre des 19. Jahrhunderts gelangte die Viehhaltung auf den Gütern und Bauernhöfen nicht auf ein solches Niveau, dass man imstande gewesen wäre, die westeuropäischen Märkte mit seinen Erzeugnissen wirksam zu erobern. Qualitätsfleisch wurde damals in erster Linie auf den russischen Markt gebracht.

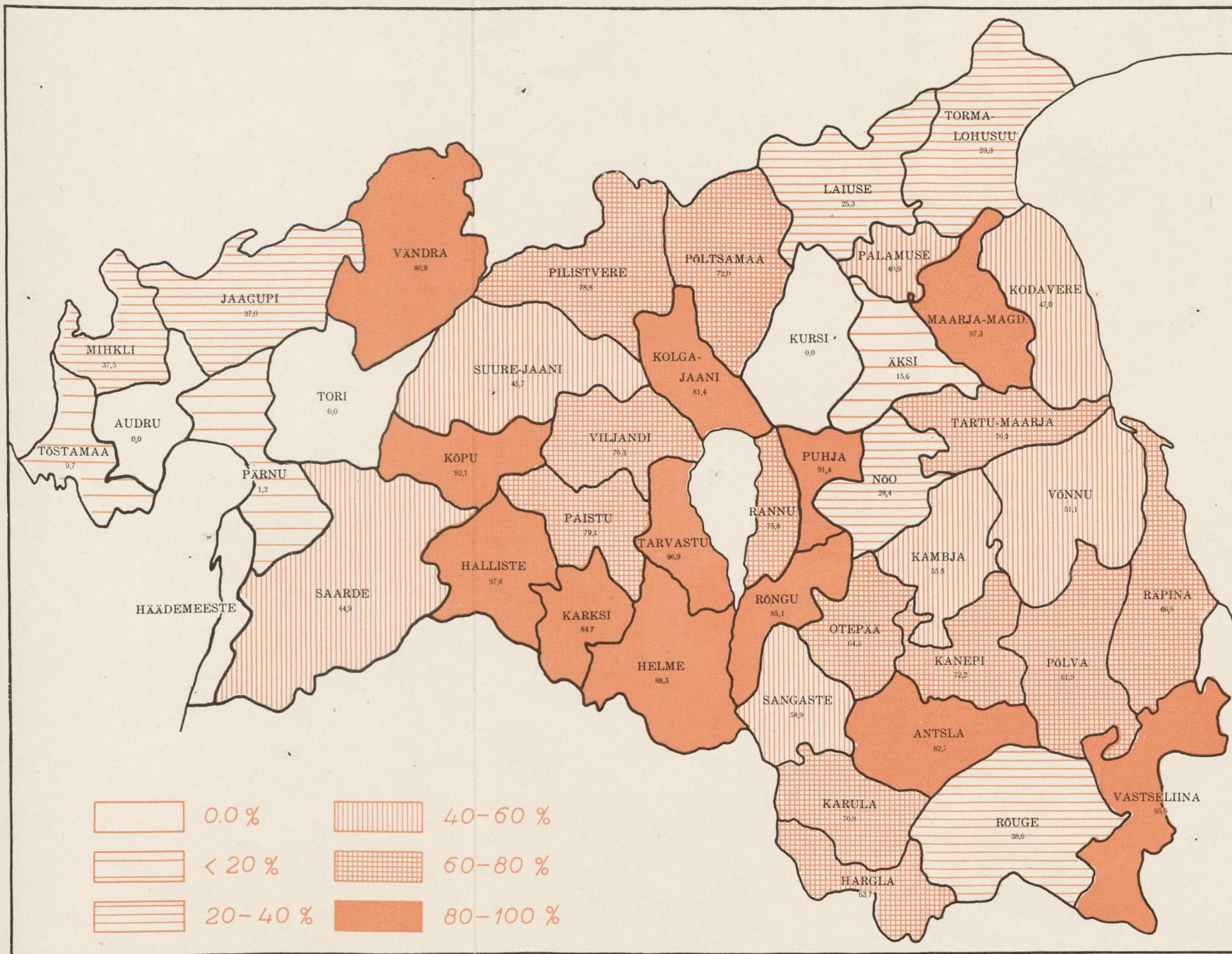
Durch die Entwicklung der Feldwirtschaft und die Emanzipierung der Bauernhöfe von der Gutsherrschaft besserten sich auch die Lebensbedingungen: in den Bauernhöfen wurden mehrräumige Wohnhäuser gebaut. Es entwickelte sich die beinahe allgemeine Erscheinung, dass in

den fortgeschritteneren Teilen Süd-Estlands der Bauer mit seiner Familie in besonderen Räumen wohnte, während das Gesinde die Gesindestube zu seiner Benutzung hatte. Allgemein erhielt sich aber die patriarchalische Sitte, die darin bestand, dass der Bauer und seine Familie mit dem Gesinde zusammen am Tisch ass.

Weil der feldwirtschaftliche Fortschritt Süd-Estlands in der 2. Hälfte des 19. Jahrhunderts bis in die 80er Jahre recht intensiv war, bildete sich auch eine starke und energische Schicht von Bauernhofbesitzern, deren Höfe arrondiert und dadurch auch aus der Dorfgemeinschaft herausgerissen waren. Der Bauer konnte jetzt völlig frei über seinen Hof disponieren, unabhängig von Gut und Dorfgemeinschaft. Dadurch erlangte der wirtschaftliche Individualismus den Sieg, was ein sehr wichtiger Faktor für die feldwirtschaftliche Entwicklung Süd-Estlands war. Die Arbeit und ihre Leitung wurde viel intensiver betrieben als früher, um so mehr als das auf dem freien Markt angenommene Gesinde mit ganz anders hohem Lohn bezahlt werden musste, wogegen in der Leibeigenschafts- und in der Fronzeit die Arbeitskräfte vom Gut zugeteilt worden waren.

Ganz anders als früher begann man, sowohl animalische Nahrung wie auch Zerealien zu genießen. Das Essen wurde viel kalorienreicher als früher. Das Resultat von dem allen war eine Besserung der sozialen Lage breiter Volksschichten und eine Hebung des Selbstgefühls. Mit dem wirtschaftlichen Aufstieg und der Hebung des Lebensstandards ging auch ein geistiges Erwachen Hand in Hand. Süd-Estland wurde in der estnischen Erweckungszeit eine der hervorragenden Basen.

LÕUNA EESTI ERAMÕISADE VAKU-TALUDE OSTU INTENSIIVSUSE PROTSENTUAALSIED VAHEKORRADI KIHELKONNITI 1881/83, vt. lk. 352.

DIE KAUFSPANNUNG DES BAUERNLANDES DER PRIVATGÜTER IN DEN KIRCHSPIELEN SÜD-ESTLANDS 1881/83.

A 38.151:11

EESTI RAHVUSRAAMATUKOGU

1 0100 00186132 3